

Złożenie pracy online:
2019-06-04 21:41:53
Kod pracy:
5583/35967/CloudA

Agnieszka Chmielowska-Marmucka
(nr albumu: 22931)

Praca magisterska

Korelaty osobowościowe a poziom i struktura agresji u adolescentów

Personality correlates vs. level and structure of aggression among adolescents

Wydział: Wydział Nauk Społecznych i
Informatyki

Kierunek: Psychologia

Specjalność: psychologia kliniczna i osobowości

Promotor: dr Marta Brachowicz

Składam podziękowania Pani promotor dr Marcie Brachowicz za inspirację merytoryczną i pomoc w realizacji niniejszej pracy. Mojemu mężowi Krzysztofowi i córce Amelce dziękuję szczególnie za ogromną cierpliwość i życzliwość okazaną w tym czasie.

Streszczenie

Przedstawiona praca badawcza łączy teorie z empirią. Powstała w celu sprawdzenia związków zachodzących pomiędzy cechami osobowości a poziomem i strukturą agresji u adolescentów. Badaniem objęto 120 uczniów szkoły średniej w wieku od 16 do 19 lat. W projekcie badawczym posłużono się metodami psychologicznego pomiaru: Inwentarz Osobowości NEO-PI-R autorstwa P. T. Costa i R. R. McCrae, Kwestionariusz Agresji A. Bussa i M. Perry'ego oraz Arkusz Personalny własnej konstrukcji. Przeprowadzone analizy: korelacji, istotności różnic między grupami skrajnymi o niskim i wysokim poziomie agresji, istotności różnic międzypłciowych oraz skupień grup o różnym typie agresji pozwoliły na zweryfikowanie postawionych hipotez badawczych oraz nakierowały na wysunięcie wniosków końcowych. Adolescenti prezentujący wyższy poziom Ogólnej Agresji charakteryzują się wyższym poziomem Neurotyczności oraz niższym poziomem Ugodowości i Sumienności. Ponadto, wyższy poziom Agresji Ogólnej, Agresji fizycznej oraz Agresji werbalnej odnotowano w grupie mężczyzn.

Słowa kluczowe

osobowość, cechy osobowości, agresja, typy agresji, rodzaje zachowań agresywnych, struktura agresji, adolescenti

Abstract

The present thesis combines theory practice based on empiric research. This paper was performed in order to assess the connections between the personality structure and aggression of the adolescents. The survey covered 120 students of secondary level school in the range of 16 to 19 years of age.

The research used the following psychology tests: The Revised NEO Personality Inventory NEO-PI-R by P. Costa and R. McCrae, The Aggression Questionnaire by A. Buss and M. Perry and The Personal Questionnaire constructed by the author of this paper.

The analysis of correlation, significance of distinction between extreme groups with different types of aggression allows for the following final conclusions. The adolescents who demonstrate a higher level of General aggression are characterized by higher level of Neuroticism and low intensity of Agreeableness and Conscientiousness. Moreover, in the men's group was recorded higher level of General aggression, Physical aggression and Verbal aggression.

Keywords

personality, personality traits, aggression, types of aggression, types of aggressive behavior, structure of aggression, adolescents

SPIS TREŚCI

Wstęp	3
Rozdział 1. Psychologiczna analiza problematyki osobowości	6
1.1. Ujęcie definicyjne osobowości.....	6
1.2. Struktura osobowości w wybranych teoriach cech.....	9
1.2.1. Teoria cech osobowości G.W. Allporta.....	9
1.2.2. Czynnikowa teoria osobowości R. B. Cattella	12
1.2.3. Pięcioczynnikowy Model Osobowości P. T. Costa i R. R. McCrae	14
1.2.4. Koncepcja cech osobowości H. J. Eysencka	18
1.3. Proces kształtowania się osobowości	22
Rozdział 2. Psychologiczna analiza syndromu agresji	25
2.1. Kwestie terminologiczne	25
2.2. Wybrane psychologiczne koncepcje agresji.....	28
2.2.1. Koncepcja agresji jako instynktu.....	28
2.2.2. Koncepcja agresji jako cechy nabytej	32
2.2.3. Koncepcja agresji jako reakcji na frustrację.....	35
2.3. Rodzaje zachowań agresywnych.....	37
2.4. Psychospołeczne funkcjonowanie młodych dorosłych agresywnych	41
Rozdział 3. Metodologia badań własnych	50
3.1. Problem badawczy i hipotezy.....	50
3.2. Charakterystyka zastosowanych metod.....	51
3.2.1. Inwentarz Osobowości NEO-PI-R autorstwa P.T. Costa i R.R. McCrae.....	51
3.2.2. Kwestjonariusz Agresji A. Bussa i M. Perry'ego.....	52
3.2.3. Arkusz personalny własnej konstrukcji.....	53
3.3. Charakterystyka grupy badawczej.....	54
3.4. Procedura badania	62
Rozdział 4. Prezentacja wyników badań własnych i ich psychologiczna interpretacja	64
4.1. Powiązania pomiędzy strukturą osobowości a poziomem agresji w całej grupie badawczej	64
4.2. Powiązania pomiędzy strukturą osobowości a strukturą agresji w całej grupie badanych	67
4.3. Powiązania pomiędzy zmiennymi w grupach skrajnych.....	73
4.3.1. Sposób wyodrębniania grup skrajnych.....	73
4.3.2. Porównanie cech osobowości w grupach skrajnych.....	73

4.4. Powiązania między zmiennymi ze względu na płeć	82
Rozdział 5. Cechy osobowości adolescentów o różnym typie agresji.....	87
5.1. Kryteria wyłonienia i charakterystyka grup homogenicznych	87
5.2. Cechy osobowości w grupach homogenicznych	89
5.3. Weryfikacja hipotez i dyskusja wyników.....	100
5.4. Aplikacyjność uzyskanych wyników	110
Zakończenie	111
Bibliografia	115
Spis tabel	121
Spis wykresów.....	123
Spis rysunków.....	124

Wstęp

Niniejsza praca poświęcona zostanie problematyce związku, jaki zachodzi pomiędzy cechami osobowości a agresją u adolescentów uczących się w Liceum Ogólnokształcącym i Technikum w Zespole Szkół Ponadgimnazjalnych im. Jana Pawła II w Krynicy-Zdroju.

Okres dorastania to okres wielu zmian, jakie zachodzą w życiu młodego człowieka. Zmianie podlega również fizjologia, ciało nie posiada już fizycznych cech dziecka, lecz jednostka nadal nie jest samodzielny, niezależny dorosłym. Poza modyfikacjami pierwszo- i drugorzędowymi płciowymi, pojawiają się także zmiany w obszarze poznawczym i osobowościowym. Rozwój poznawczy w okresie dorastania nie zachodzi tak spektakularnie i jawnie, jak to ma miejsce w przypadku rozwoju fizycznego, niemniej jednak dochodzi do transformacji w sposobie myślenia o sobie, o rówieśnikach oraz związkach z otaczającą rzeczywistością. Młodzież w wielu adolescencji, w szczególności te które odebrały wykształcenie na poziomie liceum, mogą wkroczyć w finalne stadium wyodrębnione przez J. Piageta, a mianowicie stadium operacji formalnych charakteryzujące umiejętnością myślenia abstrakcyjnego. Ów skok poznawczy jest warunkowany zakończeniem rozwoju płatów czołowych mózgowia odpowiedzialnych między innymi za porządkowanie i rozumienie informacji, a także za procesy podejmowania decyzji (Giedd i in., 1999; Sowell i in., 1999, za: Ciccarelli, White, 2015). Umiejętność myślenia abstrakcyjnego stwarza możliwość rozważania hipotetycznych sytuacji, wyobrażania sobie potencjalnie „idealnego” świata, ale również przewidywania konsekwencji podejmowanych decyzji i zachowań własnych i innych. Nadmienić jednak należy, iż zarówno nastolatki, jak i dorośli nie zawsze korzystają w pełni z własnych możliwości formalno-operacyjnych procesów myślenia. Choć adolescenti zmierzają w kierunku myślenia „dojrzałego”, to jednak nie są zupełnie wolni od egocentryzmu. Nastoletni egocentryzm ujawnia się w zaabsorbowaniu własnymi przemyśleniami, w wyniku czego nabierają przekonania o własnej wyjątkowości. Literatura przedmiotu wyróżnia dwa typy egocentryzmu owego okresu rozwojowego. Pierwszy z nich określono jako teoria prywatnej bajki. Głosi ona, iż młodzi poświęcają wiele czasu na rozważania własnych myśli i uczuć, a przez to nabierają przekonania o ich unikatowości. Prywatna bajka wiąże się jednak z wieloma zagrożeniami. Ta wyjątkowość może w konsekwencji doprowadzić nastolatka do ukształtowania przekonania, że są w jakiś sposób chronione przed niebezpieczeństwami, a to z kolei spowoduje zaniedbanie pewnych środków ostrożności i racjonalnego zachowania. Skutkować to może zachowaniami ryzykownymi, zachowaniami przemocowymi, niechcianą ciążą, urazami ciała, utratą zdrowia czy nawet

śmiercią. Drugi rodzaj nastoletniego egocentryzmu przejawia się pod postacią wyobrażonej obecności innych. Młodzi są przekonani, iż wszyscy na nich patrzą, że znajdują się w centrum obserwacji i uwagi. Tłumaczy to również nadmierną nieśmiałość niektórych adolescentów oraz nadmierną wrażliwość na uwagi innych osób (Ciccarelli, White, 2015).

Kryzys psychospołeczny z jakim borykają się młodzi dotyczy, zdaniem E. Eriksona, tożsamości a rozproszenia tożsamości. Na tym etapie nastolatek dokonuje wyboru określonych wartości życiowych poprzez pryzmat wielu dziedzin funkcjonowania, takich jak edukacja, praca, małżeństwo, rodzicielstwo, polityka itp. Ponadto E. Erikson uważał, iż młodzi, którzy przeszli poprzednie stadia rozwojowe pozytywnie, są lepiej przystosowani, by przeciwstawić się presji skierowanej na podjęcie zachowań niebezpiecznych, niezgodnych z literą prawa lub zasadami moralnymi, aby finalnie odnaleźć własną tożsamość. Presja dotykać będzie najgłębiej młodzież, która rozpaczliwie poszukuje wsparcia, przynależności do grupy, przyjaźni czy zrozumienia innych, zwłaszcza równolatków (Feldman, 2003). Często spełniają żądania grupy, spełniają oczekiwania, niejednokrotnie niezgodne z zasadami moralnymi czy prawnymi, by zostać przyjętym w jej szeregi.

Jedną z negatywnych form interakcji społecznych jest przemoc. Taką próbę świadomego zniszczenia bądź wyrządzenia krzywdy drugiej osoby za pomocą słów czy zachowań fizycznych w psychologii nazwano agresją. Przyczyn agresji upatrywać należy zarówno w genach, wzorcach społecznych, frustracji, popędzie, zaburzeniach i uszkodzeniach neurologicznych czy związkach chemicznych. Najczęściej jednak zachowania takowe mają charakter wyuczony, to znaczy że zachowania agresywne są nabywane w procesie uczenia się poprzez obserwację modelu agresywnego otrzymującego gratyfikację za swoje działania, np. poprzez uznanie czy akceptację rówieśników.

Głównym celem niniejszych badań jest zatem rozstrzygnięcie kwestii związku cech osobowości z poziomem i strukturą agresji u osób w okresie adolescencji. Pozwoli to na udzielenie odpowiedzi na postawione główne pytanie badawcze: Czy i jakie powiązania występują między cechami osobowości a poziomem i strukturą agresji u adolescentów? Uzyskane wyniki pozwolą również na zweryfikowanie hipotezy głównej H0: Występują powiązania między cechami osobowości a poziomem i strukturą agresji u adolescentów.

Dwa niezwykle obszerne znaczeniowo konstrukty psychologiczne, a mianowicie osobowość i agresja, są w psychologii poddawane licznym badaniom empirycznym. Znawcy tej materii doszukują się również pewnych zależności pomiędzy korelatami osobowościowymi a zachowaniami agresywnymi. W niniejszej pracy podjęta zostanie próba

znalezienia korelacji między cechami osobowości a poziomem i strukturą agresji u osób w wieku dojrzewania.

Podstawą do wyprowadzenia odpowiedzi na pytanie problemowe będą dane uzyskane w toku przeprowadzonego badania 120 adolescentów, w tym 63 kobiet i 57 mężczyzn w wieku od 16 do 19 lat.

W badaniu empirycznym wykorzystano następujące metody psychologiczne:

- Inwentarz Osobowości NEO-PI-R autorstwa P. T. Costa i R. R. McCrae,
- Kwestionariusz Agresji A. Bussa i M. Perry'ego,
- Arkusz personalny własnej konstrukcji.

Zgromadzony w toku analiz materiał teoretyczny i empiryczny zostanie przedstawiony w czterech rozdziałach.

Dwa początkowe rozdziały będą miały charakter teoretyczny i stanowią wprowadzenie do podjętych badań. Pierwszy poświęcony zostanie tematyce osobowości. Podrozdziały zawierać będą cechowate ujęcie osobowości w wybranych konstrukcjach teoretycznych, m.in. Allporta, Cattella, McCrae i Costy oraz Eysencka. Ponadto omówiony zostanie proces kształtowania się osobowości ze szczególnym uwzględnieniem okresu adolescencji.

Drugi rozdział dotyczyć będzie zjawiska agresji, kwestii terminologicznych i próby konceptualizacji problemu. Końcowa część tego rozdziału podda analizie kryteria i rodzaje agresji oraz opiszefunkcjonowanie młodzieży agresywnej.

Kolejny trzeci rozdział poświęcony będzie metodologii badań własnych. Zawierać będzie sformułowany uprzednio problem oraz hipotezy badawcze, metody wykorzystane w projekcie empirycznym, a także charakterystykę grupy badawczej i procedurę badania.

Treścią czwartego i zarazem ostatniego rozdziału będzie analiza i interpretacja rezultatów badań własnych, podsumowanie projektu oraz aplikacyjność uzyskanych wyników. Całość zamykać będzie spis literatury, tabel, wykresów oraz rysunków.

Rozdział 1. Psychologiczna analiza problematyki osobowości

Celem rozdziału pierwszego jest prezentacja podstawowych pojęć związanych z problematyką osobowości, konceptualizacja cechowego ujęcia tegoż konstruktów, co przyczyniło się do pogłębienia wiedzy na ten temat. Rozdział ten porusza także tematykę kształtowania się osobowości w toku życia człowieka ze szczególnym uwzględnieniem okresu dojrzewania.

1.1. Ujęcie definicyjne osobowości

Współcześnie wielu psychologów, pedagogów, socjologów, antropologów, filozofów i innych myślicieli podejmuje trud eksploracji zagadnienia osobowości, toteż stanowi jedno z najczęściej badanych, a zarazem najtrudniej definiowalnych i niejednoznacznych pojęć (Szewczyk, 2002). Stąd też obszerna wiedza merytoryczna na temat owego zagadnienia, która czerpie z wielu dziedzin naukowych, między innymi z nauk społecznych, biologicznych, kulturoznawstwa, a nawet nauk ścisłych czy religioznawstwa. Wspólnym mianownikiem dysput empirycznych jest jednak człowiek, jego unikalność jako jednostki, która w obliczu tych samych sytuacji reaguje w zupełnie odmienny sposób (Oleś, 2003). Specyficzne strategie reakcji na pojawiające się wydarzenia są warunkowane zarówno przez czynniki natury zewnętrznej, jak i wewnętrznej. Różnice uwidaczniają się w zakresie cech osobowościowych, własnych doświadczeń (Drat-Ruszczak, 2000), struktur wiedzy, właściwości fenotypowych oraz genotypowych.

Współczesne koncepcje psychologiczne definiują osobowość na wiele sposobów. Jednak zauważyć można pewne prawidłowości pojawiające się niemal w każdym ujęciu, a mianowicie unikalność i swoiste wzorce zachowań. W literaturze przedmiotu można odnaleźć również pojęcia ujmujące owe zagadnienie w sposób szeroki oraz wąski. W sensie globalnym osobowość nakreśla istotę człowieka, a precyzując dokładniej za Allportem (1937, za: Hall, Lindzey, Cambell, 2006, s. 279) jest tym, *czym człowiek naprawdę jest*. Jest również rozumiana jako zbiór właściwości jednostki, jako wypadkowa wszystkich cech człowieka (Szewczyk, 2002). Szerszy kontekst rozumienia tego pojęcia pojawia się również w postulacie Pervina (2002, s. 416), gdzie osobowość przedstawiana jest jako *złożona całość myśli, emocji i zachowań, nadająca kierunek i wzorzec życiu człowieka*. Dalej porównuje strukturę osobowości do konstrukcji ciała określając, iż *podobnie jak ciało, osobowość składa się zarówno ze struktur, jak i procesów, i odzwierciedla działanie tyleż natury co środowiska*.

Pojęcie osobowości obejmuje również czasowy aspekt funkcjonowania człowieka, osobowość zawiera bowiem wspomnienia przeszłości, reprezentacje mentalne teraźniejszości oraz wyobrażenia i oczekiwania co do przyszłości (Pervin, 2002, s.416). Autor wyraźnie wskazuje na wielowymiarowy charakter osobowości, a także współzależność procesów emocjonalnych, myślenia i działania w kontekście funkcjonowania jednostki. Ponadto, akcentuje równocześnie procesualne oblicze owego pojęcia, które kształtuje się poprzez wpływy środowiska zewnętrznego, jak również wewnętrznych doznań jednostki. Całokształt dopełnia przeszłość, uformowana poprzez doświadczenie i wspomnienia, oraz przyszłość wyrażana w celach, planach i oczekiwaniach jednostki okraszonych nadzieją na pomyślną ich realizację.

Zaznaczyć jednak należy, iż tego rodzaju perspektywy są zbyt ogólne i nie przybliżają do głębszego poznania oraz wyjaśnienia owego zagadnienia. Zakreślają jedynie zarys obszaru, w którym mieści się wszystko to co dotyczy funkcjonowania jednostki, co ją charakteryzuje i wyróżnia z pośród innych.

Inne, bardziej precyzyjne, węższe znaczenie omawianego zagadnienia podaje Allport (1937, za: Oleś, 2003, s. 22) definiując osobowość jako *dynamiczną organizację w jednostce tych systemów psychofizycznych, które determinują jej specyficzne przystosowanie do jej środowiska*. Należy zaakcentować związek wyrazowy „systemy psychofizyczne”, który jednoznacznie wskazuje na dualistyczny charakter rozważanego terminu, łącząc sferę psychiczną oraz sferę fizyczną jednostki w jeden konstrukt. Ponadto autor zauważa, iż ambiwalentność jawi się także w cechach charakterystycznych analizowanej materii, a mianowicie, z jednej strony stałość warunkująca określone wzorce zachowań, a z drugiej dynamizm i ciągły rozwój determinujący sprawną adaptację do zmian. Pomimo upływu czasu i przeprowadzenia wielu empirii w zakresie omawianego postulatu, definicja podana przez Allporta zdaje się być nadal aktualna i niewygasła, gdyż odsłania biologiczne uwarunkowania osobowości, jej permanentny rozwój i dynamikę oraz funkcję przystosowawczą (Oleś, 2003). Zbliżoną perspektywę przedstawia także Zimbardo i Gerring (2008) określając owe pojęcie poprzez cechy jednostki, które modelują charakterystyczne dla niej wzorce zachowania w różnych sytuacjach i w określonym czasie.

Szopski (1998) ujmuje osobowość jako ogół procesów psychicznych człowieka manifestujące się w działaniu zorientowanym na realizację zamierzonych celów, planów i zadań. Ponadto autor uściśla, iż cechy osobowości to stałe właściwości o charakterze psychicznym i fizycznym, odróżniające jednostkę od innych, szczególnie w zakresie zachowania oraz funkcjonowania procesów psychicznych.

Podobną optykę zauważyć można w postulatach Obuchowskiego (1982), gdzie kardynalną funkcją osobowości jest działanie, czynności zmierzające do urzeczywistnienia planów i zamierzeń. Struktura osobowości jest więc konstruktem, który umożliwia poradzenie sobie w różnych sytuacjach, a to z kolei umożliwia realizację zamierzonych celów. Realizacja owych celów jest uwarunkowana poprzez motywację wewnętrzną w obliczu pojawiających się potrzeb, a także możliwości ich zaspokojenia podyktowane określonymi cechami osobowości.

W literaturze przedmiotu pojawiają się rozliczne definicje osobowości. Należy jednak zaakcentować przełomowe dzieło wydane przez Allporta (1937) w roku 1937 w Stanach Zjednoczonych noszące tytuł *Personality: A Psychological Interpretation*. Praca ta została uznana za pierwszy podręcznik psychologii osobowości zawierający niemalże 50 różnych definicji osobowości zaliczanych do kategorii o charakterze szerszym. Allport (1937) dokonał także ich podziału na dwa typy: biospołeczne i biofizyczne. Pierwszy z nich artykułuje wymiar społeczny funkcjonowania jednostki ukazujący sposób reagowania innych na daną osobę, oraz wyrażane opinie i osądy pojawiające się w relacjach międzyludzkich. Autor zwraca jednak uwagę, że osobowość nie zawiera się jedynie w sposobie reagowania innej osoby i formułuje stanowisko biofizyczne mocno osadzone w właściwościach jednostki. Zgodnie z tą perspektywą rysuje się aspekt zarówno biologiczny, jak i społecznego spostrzegania oraz charakterystycznych cech osobowości poddających się nie tylko badaniu, ale również pomiarowi.

Psychologia w szczególny sposób zajmuje się analizą wąskiego, bardziej precyzyjnego aspektu, ponieważ taki charakter definiowana odwołania przede wszystkim poszczególne komponenty i prawidłowości, a to z kolei umożliwia wnikliwą ich analizę i poznanie.

Problematykę osobowości zebrano w cztery tradycyjne podejścia: psychodynamiczne, behawioralne, humanistyczne i oparte na cechach (Ciccarelli, White, 2015). Pierwsze z nich wywodzi się z prac Zygmunta Freuda i oscyluje wokół roli nieświadomości w rozwoju osobowości jednostki. Optyka ta niezwykle mocno akcentuje również biologiczny aspekt różnic w sposobie myślenia, odczuwania i zachowania człowieka. Podejście behawioralne zbudowane jest na koncepcjach uczenia się i ogniskuje się na wpływie środowiska na zachowanie człowieka. Behawioryści ujmują osobowość jako zestaw wyuczonych odruchów czy też nawyków (DeGrandpre, 2000; Dollard, Miller, 1950). Perspektywa humanistyczna ukształtowała się jako odpowiedź na koncepcje psychoanalityczną i behawiorystyczną. W ogólnym założeniu nurt ten skupia się wokół roli świadomych doświadczeń oraz wyborów życiowych jednostki dla kształtowania się osobowości. Stanowisko oparte na cechach

odróżnia się od uprzednich konceptów, głównie tym, iż mniej pochyła się nad objaśnianiem rozwoju i zmian osobowości, a bardziej nad opisem i przewidywaniem zachowań na podstawie zebranych informacji.

Pojęcie osobowości kryje w sobie niezwykle obszerną znaczeniowo i różnorodną treść. Termin ten pojawia się w wielu dyscyplinach naukowych, między innymi w pedagogice, psychologii, filozofii, socjologii czy naukach ścisłych, biologicznych, medycznych lub prawniczych. Tomaszewski (1992) zwraca uwagę, iż owo pojęcie w różnych dyscyplinach naukowych ma zupełnie inny wymiar i znaczenie. Różnice zaznaczają się nawet w obrębie jednej dziedziny, dlatego też literatura przedmiotu obfituje w mnogie definicyjne ujęcia i teorie osobowości. Jedną z przyczyn braku unikatowego wyjaśnienia osobowości jest trudność dokonania jej dokładnego i jednoznacznego pomiaru naukowego, pomimo znacznego zaplecza testowego w tym zakresie. Innym czynnikiem generującym wielość koncepcji wydaje się być fakt, iż różnej proveniencji autorzy tłumaczą absolutnie różne zjawiska i procesy w określonym dyskursie. Ten stan rzeczy sprawia, że psychologia osobowości pozostaje wciąż żywym, niezwykle fascynującym oraz dociekliwym konstruktem, który dynamicznie rozwija się w wielu kierunkach.

Osobowość kształtuje się w toku całego życia jednostki, a w szczególności w okresie dzieciństwa i dojrzewania. Proces ten implikowany jest zarówno czynnikami natury zewnętrznej, jak i wewnętrznej, a to z kolei determinuje unikalność, a także odrębność każdego człowieka. Literatura przedmiotu podaje wiele komponentów składowych między innymi: emocje, myśli, motywacje, jednak najistotniejszym wydaje się być względna stałość i powtarzalność (Pervin, 2002).

1.2. Struktura osobowości w wybranych teoriach cech

Ta część pracy poświęcona jest prezentacji wybranych teorii cech. Wspólnym mianownikiem omawianych konstruktów teoretycznych będzie pojęcie cechy. Poniższe rozważania obejmują postulaty Allporta, Eysencka, Cattella, a także Costy i Mc Crae.

1.2.1. Teoria cech osobowości G.W. Allporta

W psychologii osobowości istotne miejsce zajmuje teoretyczna optyka zwana w literaturze przedmiotu perspektywą cechową. Fundamentalnym założeniem owego spojrzenia jest teza, iż jednostka posiada różnorodne predyspozycje nazwane cechami, umożliwiające

reagowanie w charakterystyczny sposób. Ogólnie rzecz biorąc, jednostka opisywana będzie poprzez pryzmat prawdopodobieństwa zachowania się, odczuwania i myślenia w pewien specyficzny sposób. Newralgiczny punkt teoretycy płaszczyzny cechowej upatrują jednak w sposobie ustalania, które cechy składają się na osobowość człowieka (Pervin, John, 2002).

Teoria cechowa zorientowana jest na zgłębienie i zrozumienie pojęcia cecha. Siuta (2005, s. 49) określa cechę jako względnie *stały i spójny wzorzec zachowania uważany za charakterystyczny komponent osobowości jednostki albo hipotetyczny konstrukt teoretyczny wyjaśniający ten wzorzec (...)*. Autor kładzie akcent przede wszystkim na relatywną stałość cechy, warunkującą określony wzorzec reaktywności jednostki oraz spójne jej zachowanie. Allport (za: Hall, Lindzey, 1990; za: Oleś, 2003; por. Cervone, Pervin, 2011; por. Hall, Lindzey, Cambell, 2013) określa cechę jako konstrukt neuropsychologiczny dostarczający informacji i bodźców determinujących powstawanie i ukierunkowanie określonych spójnych znaczeniowo form zachowania przystosowawczego i ekspresyjnego. Dokonując analizy pojęcia cechy Allport koreluje je ze stałymi wzorcami, zgodnie z którymi jednostka reaguje, myśli i czuje.

Terminy wyjaśniające koncept cechy nasuwają dwie zasadnicze konotacje, a mianowicie stałość i odrębność. Pierwsza z nich oznacza, iż cecha ukazuje pewną periodyczność w zachowaniu jednostki. Konstatacja ta oznacza, iż osoba będzie reagować zgodnie z określoną cechą w danej sytuacji społecznej, stanowi zatem w pewnym stopniu skryształowaną dyspozycję jednostki do konkretnego reagowania. Odrębność zaś rozumiana jest jako komponent różnicujący osobę od innych ludzi. Jest to *sui generis* unikalny pierwiastek warunkujący niepowtarzalność charakterystyk służących głównie do opisu, wyjaśnienia, zrozumienia mechanizmów czy predykcji osobowości.

Allport (za: Gasiul, 2006) określa osobowość jako dynamiczną strukturę, która stale rozwija się, zmienia i kształtuje pod wpływem różnorodnych doświadczeń, a ów zmiana wyraża się w zachowaniu jednostki. Determinantą umożliwiającą zmianę jest wrodzona dyspozycja jednostki umożliwiająca realizację własnych możliwości oraz formowanie własnej indywidualności. Zaproponował podział dyspozycji oparty na intensywności z jaką określona cecha oddziałuje i są to: dyspozycje dominujące, centralne (główne) oraz wtórne. Pierwsza z nich zwana także kardynalną, jest najbardziej charakterystyczna i mocno nasiloną w niemal każdym zachowaniu człowieka (Pervin, 2005). Najczęściej jednak bywa tak, iż ludzie nie posiadają cech dominujących, bądź też dysponują niewielką ich liczbą (Pervin, John, 2002). Dyspozycje główne, oznaczane w literaturze przedmiotu jako cechy centralne, wyrażają dyspozycje odnoszące się do znacznie zawężonego obszaru sytuacji. Przejawiają się

w zachowaniu jednostki, jednak nie tak mocno jak w przypadku dyspozycji dominujących. Ostatnią kategorię stanowią cechy wtórne, które uwidaczniają się najslabiej w działaniu, toteż najtrudniej je zaobserwować i choć są liczne stanowią cechy najmniej spójne wewnętrznie. Jak podaje Strelau (2000) dyspozycje te dotyczą jedynie określonego zakresu bodźców i reakcji. W gruncie rzeczy, ludzie posiadają dyspozycje o różnym szczeblu ważności i różnym poziomie ogólności.

Należy jednak zaznaczyć, iż Allport (1937, za: Pervin, John, 2002) zakładał, że ludzie posiadają określone dyspozycje, lecz nie muszą się one uaktywniać w każdej sytuacji. Pisał: *cechy często są aktywizowane w jednej sytuacji, a w innej – nie* (Allport, 1937, s. 23). Podkreślał szczególną rolę samej sytuacji w zrozumieniu zachowania jednostki, a także w wyjaśnianiu zmienności w reagowaniu. Dlatego też autor mocno akcentuje pojęcie cechy i sytuacji. Pierwsza z nich ma wyjaśnić względną stałość zachowania, natomiast kontekst sytuacyjny umożliwia zrozumienie pojawiających się zmienności (Cervone, Pervin, 2011).

Pewnym jest jednak, iż cechy traktowane są przez Allporta (za: Gasiul, 2006) jako składowe osobowości i wyjaśniają tendencję jednostki do zachowania się w określony sposób w sytuacji społecznej. Podkreślał ponadto niepowtarzalność osoby, dlatego też niezwykle cenił badania idiograficzne, ważne z punktu widzenia dogłębnego poznania jednostki. Nie mniej ważną rolę odgrywały badania nomotetyczne dostarczające informacji ogólnych dla całej populacji, uwidaczniające to co wspólne dla wszystkich. To właśnie poprzez pryzmat badań idiograficznych Allport opisywał cechy jako właściwości osoby, które dają się zestawiać i porównywać z cechami innych ludzi. Dyspozycje natomiast służyły do uwypuklenia tego, co w jednostce wyjątkowe i indywidualne (Gasiul, 2006).

W teorii osobowości Allport (Cervone, Pervin, 2011) akcentuje istotę cech i dyspozycji oraz nawyków, postaw, wartości i motywów. Szczególne miejsce zajmuje koncepcja autonomii funkcjonalnej według której jednostka posiada określone pierwotne popędy i motywy służące do redukcji napięcia, z których jednak się wyrasta. Autor nawiązuje w sposób pośredni do koncepcji Freuda. Dyferencja zaznacza się jednak w tym, iż dorośli wyrastają z wczesnych popędów, które zastępowane są stopniowo przez autonomiczne motywy służące idealnemu Ja człowieka. Konstatacja ta wprowadza wspomniany rozdzwięk pomiędzy koncepcje Freuda i Allporta odsuwając je znacznie od siebie.

1.2.2. Czynnikowa teoria osobowości R. B. Cattella

R. B. Cattell zaproponował koncepcję osobowości, która powstała na wzór układu okresowego pierwiastków chemicznych. Swoisty układ obejmujący psychologiczną klasyfikację, lecz nie pierwiastków a cech osobowości (Pervin, 2005). Jego zamiłowanie do nauk ścisłych wywodzi się bezpośrednio z jego doświadczeń zawodowych, bowiem ukończył studia pierwszego stopnia z zakresu chemii, a następnie pięć lat później uzyskał tytuł doktora psychologii. Umysł ludzki stał się dla niego przedmiotem fascynacji i badań empirycznych, kładąc jednak szczególny nacisk na metodę analizy czynnikowej. Hall, Lindzey i Campbell (2006, s. 316) pisali: *analiza czynnikowa jest dla niego narzędziem, którym posługiwał się w celu wyjaśniania różnych problemów, uporządkowanych w ramach pewnego systemu*. Jako system rozumiano określony sposób hierarchizacji i organizacji w oparciu o ustalone kryteria. R. B. Cattell zdefiniował osobowość jako konstrukt, który *pozwała przewidzieć, co dana osoba zrobi w danej sytuacji* (Hall, Lindzey, Campbell, 2013, s. 318).

Najważniejszą składową postulatów teoretycznych Cattella jest pojęcie cechy. To właśnie cecha według niego umożliwia rozpoznanie i wyjaśnienie przyczyn pojawiania się określonych regularności w zachowaniu jednostki. Jest więc dla autora tej koncepcji elementem osobowości, który nie stanowi realnie istniejącej dyspozycji, a jedynie materię możliwą do percypowania, opisanie i wnioskowania na kanwie prowadzonych obserwacji (Gasiul, 2006).

Spośród wielu możliwych klasyfikacji cech Cattell szczególnie uwydatnił dwie. Pierwsza z nich obejmuje typologię zawierającą cechy: zdolnościowe, temperamentalne oraz dynamiczne. Natomiast druga, ale równie ważna grupuje cechy: powierzchniowe i źródłowe. Rozróżnienie na cechy powierzchniowe i źródłowe oparł na poziomie, z którego możliwa jest obserwacja określonego zachowania.

Cechy powierzchniowe według autora stanowią wyraz zachowań, które na najbardziej peryferyjnym poziomie mogą sprawiać wrażenie pozostających ze sobą w spójni, lecz nie każdorazowo będą współzmiennie, to znaczy nie zawsze będą rosnąć i maleć razem. Ponadto ich przyczyny nie koniecznie będą wspólne (Pervin, John, 2002). Tak więc cechy te określają takie zachowania, które są widoczne dla obserwatora i są warunkowane otoczeniem. Natomiast cechy źródłowe oznaczył jako komponenty struktury osobowości, a ich identyfikacja jest możliwa poprzez wykorzystanie metody analizy czynnikowej (Hall, Lindzey, Campbell, 2013). W odróżnieniu od cech powierzchownych, to konstrukty, które są

wyrazem układu współzmiennych zachowań, konstytuujących pojedynczy i niezależny wymiar osobowości jednostki.

R. B. Cattell podzielił cechy również według pierwszej typologii jaką zaprezentowano powyżej opartej na sposobie przejawiania się cech, a mianowicie na: zdolnościowe, temperamentalne i dynamiczne. Cechy zdolnościowe odnoszą się do wszelkich zdolności i umiejętności osoby, które warunkują jej efektywne i twórcze funkcjonowanie. Określane są za pomocą pytania „W jakim stopniu i jak szybko?”. Cechy temperamentalne bazują na gruncie sfery emocjonalnej i behawioralnej, nadają więc kształt życiu emocjonalnemu jednostki, a także wpływają na jej styl zachowania. Podając za Olesiem (2003), są powiązane z wrodzonymi determinantami zachowania, między innymi określając szybkość reakcji w odpowiedzi na postawione pytanie „Jak?”. Cechy dynamiczne wiążą się z pobudzeniem jednostki w dążeniu do realizacji określonego celu. Dotyczą motywów, celów, nadziei, wszelkich starań w osiągnięciu pragnień i zamierzeń. Są to swego rodzaju odpowiedzi na pytania „Dlaczego?”, to z kolei ukazuje rodzaje dążeń jednostki. W tym zakresie autor wyróżnił trzy układy odniesienia, a mianowicie: ergi, sentymety oraz postawy. Ergami określił cechy dziedziczne, które wytyczają kierunki działań i posiadają rzeczywisty stan emocjonalny. Sentymety określane są natomiast jako cechy determinowane przez otoczenie, są wypadkową oddziaływań społeczno-kulturowego środowiska. Postawy odzwierciedlają wszelkie działania w odniesieniu do obiektu, jest wynikiem zmagania ergu i sentymetu (Strelau, 2000). Wszystkie trzy układy: ergi, sentymety i postawy tworzą swego rodzaju dynamiczną sieć hierarchiczną. Wykazują silną zależność od siebie, warunkują się nawzajem, jednak ergi stanowią główną siłę napędową osobowości, cechy zdolnościowe korelują z inteligencją, a temperamentalne determinują wrażliwość emocjonalną (Hall, Lindzey, Campbell, 2013).

Aby móc analizować poszczególne kategorie cech w odniesieniu do zachowania, Cattell odwołał się do trzech źródeł danych: *dane L (L-data)*, czyli dokumentacja życia, zatem informacje dotyczące historii życia jednostki, dane pozyskiwane od obserwatorów określonych zdarzeń; kwestionariusz samoopisowy (*self rating questionnaire*), określane jako dane Q (Q-data), obejmuje dane z samoobserwacji, również wypowiedzi o sobie wynikające z podmiotowej oceny własnej; a także test obiektywny (*objective test*), ujmowany jako dane T lub *T-data* (Hall i in, 2006). Dane T dotyczą informacji zebranych z obiektywnych pomiarów fragmentów sytuacji lecz bez świadomości osoby badanej, można określić jako badanie eksperymentalne. Postulat Cattella zakładający, że jeżeli(...) *zberzemy odpowiednio liczną pulę wyników każdego z trzech rodzajów danych i poprowadzimy trzy niezależne analizy*

czynnikowe, to ich wyniki okażą się zbieżne (Oleś, 2003, s. 134), nie został w pełni potwierdzony, między innymi z powodu nierównego poziomu ogólności zmiennych.

Szereg przeprowadzonych badań doprowadziło Cattella również do wniosku, iż zarówno cechy i osobowość jednostki zależą od środowiska oraz czynników natury dziedzicznej w stosunku 3:1. Było to swego rodzaju fenomenem, który stał się impulsem do podjęcia dalszych badań przez wielu znawców tematu (Hundleby, Pawlik, Cattell, 1965, za: Pervin, 2005).

Należy zaznaczyć, że R. B. Cattell wskazał nowy trend w kierunku badań nad osobowością z zaakcentowaniem czynników dziedzicznych. Prace dotyczyły zarówno źródeł, jak i elementów składowych. Analizą objął niemal wszystkie wymiary osobowości, a następnie wprowadził do praktyki kwestionariusz opracowany na kanwie wyników własnej pracy badawczej.

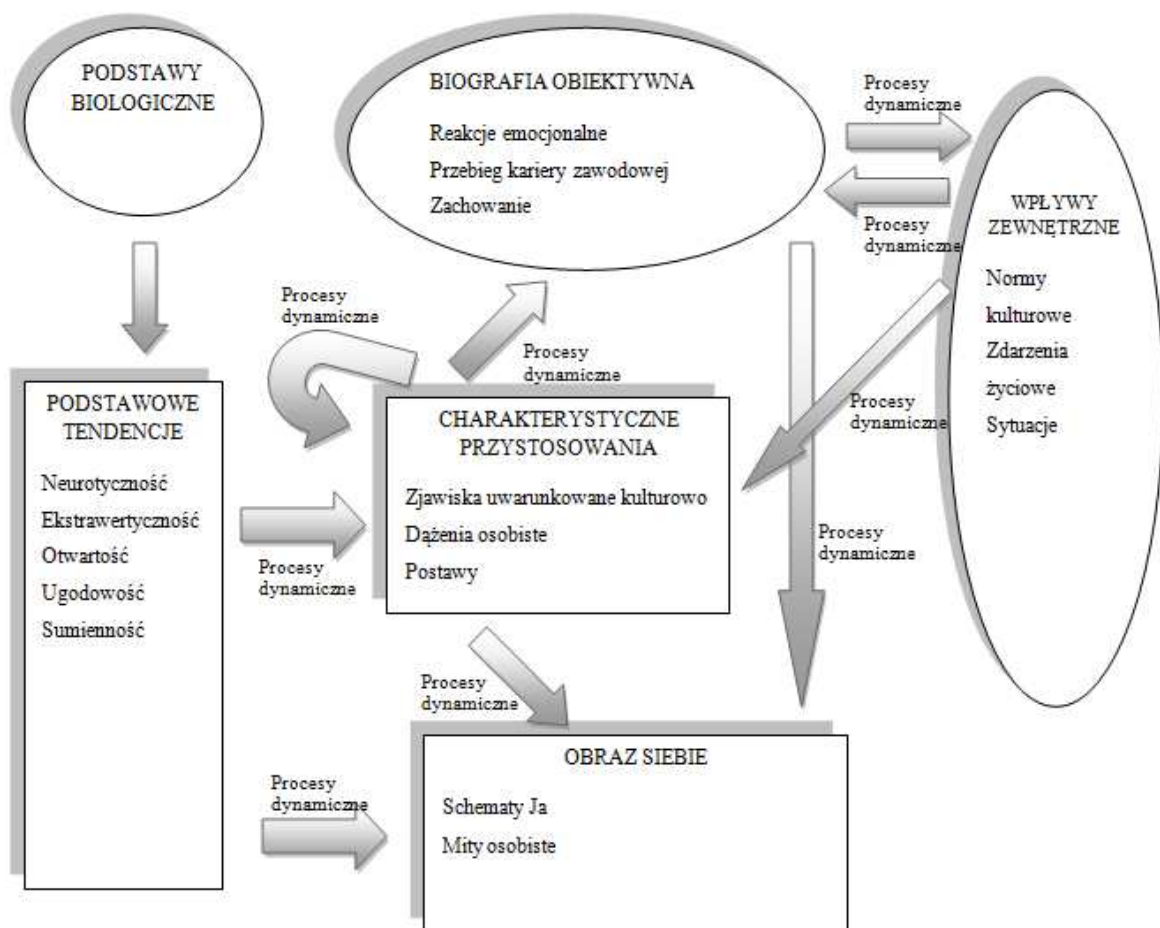
1.2.3. Pięcioletniowy Model Osobowości P. T. Costa i R. R. McCrae

Na przestrzeni wielu lat prowadzono badania dotyczące budowy i struktury osobowości, analizowano cechy, jednak w ogromie informacji brakowało swoistej spójności, która potrafiłaby zorganizować postulaty w konkretną teorię. Punktem przełomowym okazało się skonstruowanie Pięcioletniowej Teorii Osobowości (PTO), zwanej również Wielką Piątką w roku 1992 przez P. T. Costa i R. R. McCrae. Model ten w niezwykle użyteczny sposób ujął różnice indywidualne w pięć dużych obszarów dwubiegunowych. Ponadto konstruktor ten połączył podejście cechowe z ujęciem czynnikowo-analitycznym. Impulsem i napędem do przeprowadzenia badań stał się Pięcioletniowy Model Osobowości (PMO) autorstwa L. L. Thurstone'a (1934, za: Siuta, 2006). PMO powstało w oparciu o wyniki badań prowadzone z użyciem 60 przymiotników opisujących osobę. Pozyskane wyniki umożliwiły wysunięcie wniosków, iż wszystkie przymiotniki grupują się w pięć zasadniczych czynników, które pozostają w korelacji z nimi.

Pięcioletniowy Model osobowości opiera się na założeniach: osobowość ludzka jest poznawalna, racjonalność w rozumieniu siebie i innych, cechy ludzkiej osobowości są zmienne oraz postulat traktujący, iż osobowość w sposób aktywny i twórczy profiluje życie człowieka. McCrae i Costa do głównych komponentów osobowości w ujęciu pięcioletniowej koncepcji osobowości zaliczyli: podstawowe tendencje, obraz siebie i charakterystyczne przystosowania, co uwidacznia schemat prezentowany poniżej (Siuta, 2009).

Rysunek 1. składa się przede wszystkim z dwóch figur: elipsy i prostokąta, oraz strzałek opatrzonych opisem. Prostokąty prezentują główne komponenty osobowości. I tak podstawowe tendencje obejmują w ujęciu autorów: skłonności jednostki, abstrakcyjne zdolności, orientację seksualną oraz talenty artystyczne, czyli cechy i zdolności poznawcze. Tendencje te mogą wykazywać charakter trwały. Charakterystyczne przystosowania odzwierciedlają interakcje z otoczeniem, a więc zawierają konkretne wzorce postępowania i mogą stale podlegać zmianom w zależności od sytuacji (McCrae, Costa, 2005). Zwolennicy modelu PTO uznają, iż termin „charakterystyczne” oznacza struktury osobowości względnie stałe, natomiast słowo „przystosowania” wskazuje, że są kształtowane przez otoczenie, w relacji z otoczeniem. Do podstawowych komponentów zaliczono również obraz siebie. Konstruktor ten jest zawarty w strukturze charakterystyczne przystosowania, jednak został wyodrębniony w celu zaznaczenia jego istotności.

Rysunek 1. Schemat systemu osobowości według PTO

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: McCrae, Costa, 2005, s.228.

Obok elementów centralnych na schemacie zaprezentowano również struktury w postaci elips. Elipsy obrazują elementy peryferyjne pozostające na zewnątrz osobowości i należą do nich: podstawy biologiczne, biografia obiektywna oraz wpływy zewnętrzne. Twórcy określają je jako swoiste „wejścia” i „wyjścia” osobowości. Jako „wejście” do układu określają wpływy zewnętrzne i biologiczne podstawy. Elementy te ukazują interakcje na poziomie organizmu, osobowości oraz otoczenia zewnętrznego. „Wyjściem” natomiast jest struktura zwana biografią obiektywną, która odzwierciedla zachowanie, reakcje jednostki, lecz przez pryzmat jej emocji, uczuć i myśli w toku jej życia osobniczego. Kolejnym elementem w analizie schematu są strzałki, ukazujące relacje między poszczególnymi elementami oraz wskazujące kierunek tych zależności (Siuta, 2009, McCrae, Costa, 2005). Wektory te zostały opatrzone komentarzem słownym: procesy dynamiczne. Zaliczono w ich poczet: procesy przetwarzania informacji, mechanizmy obronne i zaradcze, regulowanie emocji, procesy wolicjonalne, procesy interpersonalne, a także kształtowanie tożsamości (Siuta, 2006).

Autorzy powyższego projektu sugerują, iż charakter dynamiczny procesów nie tylko warunkuje realizację określonego kierunku rozwoju i zmian w toku życia jednostki, ale również wpływa na wzajemne oddziaływanie poszczególnych składników osobowości. Źródeł podstawowych tendencji twórcy upatrywali w podstawach biologicznych. Typowe, stałe i charakterystyczne tylko dla danej jednostki cechy i zdolności są warunkowane biologicznie i stanowią fundament umożliwiający przystosowanie do określonych warunków środowiska. Umożliwia zatem właściwą reakcję adaptacyjną. Czynniki biologiczne stanowią podwalinę, na której jednostka kreuje subiektywistyczny obraz własnej osoby, czyli dokonuje samooceny. Kolejnym modułem jest biografia obiektywna, która odzwierciedla doświadczenia i działania człowieka. Działania osoby podlegają wielorakiej determinacji. Mają one charakter złożony, a korelacja występująca między jednostką a zachowaniem wykazuje tendencję wieloraką. Taki stan potęgowany jest faktem, iż każdy człowiek posiada własne cele, które organizują fragmenty życia poprzez działanie kierunkowe i celowe, oraz zgodne z cechami osobowości (Siuta, 2006; McCrae, Costa, 2005).

Najistotniejszym konstruktem tego modelu według R. R. McCrae i P. T. Costa (2005) są tendencje podstawowe pojmowane jako „wymiar różnic indywidualnych” w ujęciu tendencji do wyłaniania koherentnych wzorców działania, myślenia i odczuwania. Mowa tutaj o cechach, które stanowią wyraz tego, co człowiek czuje, myśli i jak reaguje. Umożliwiają nie tylko opis jednostki, ale również jej wnikliwą charakterystykę. Na tej kanwie

skonstruowano kwestionariusz NEO-PI-R pozwalający opisać osobę poprzez pryzmat pięciu mierzalnych czynników osobowości, zwanych „wielkimi” ze względu na fakt, iż zawierają w sobie dużą ilość bardziej szczegółowych składników (Siuta, 2006). Do głównych czynników zaliczono: neurotyczność (N), ekstrawertyczność (E), otwartość na doświadczenia (O), ugodowość (U), a także sumienność (S). Czynniki te określane są w skrócie jako OCEAN od pierwszych liter poszczególnych nazw w języku angielskim (Cervone, Pervin, 2011).

Poniżej zaprezentowano tabelaryczny zbiór czynników i składników osobowości mierzalnych za pomocą kwestionariusza NEO-PI-R (Tabela 1.).

Tabela 1. Czynniki oraz składniki osobowości ujęte w kwestionariuszu NEO-PI-R

CZYNNIKI	SKŁADNIKI
Neurotyczność (N)	Lęk, Agresja, Wrogość, Depresyjność, Nadmierny samokrytycyzm, Impulsywność, Nadwrażliwość
Ekstrawertyczność (E)	Serdeczność, Towarzystwość, Asertywność, Aktywność, Poszukiwanie doznań, Emocje pozytywne
Otwartość na doświadczenia (O)	Wyobraźnia, Estetyka, Uczucia, Działania, Idee, Wartości
Ugodowość (U)	Zaufanie, Prostolinijność, Altruizm, Ustępliwość, Skromność, Skłonność do rozczulania się
Sumienność (S)	Kompetencja, Skłonność Do Porządku, Obowiązkowość, Dążenie do osiągnięć, Samodyscyplina, Rozwaga

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Siuta, 2006, s. 26-37.

Neurotyczność w tym ujęciu teoretycznym będzie odnosić się do oceny emocjonalnej równowagi, przystosowania osoby oraz skłonności do odczuwania emocji negatywnych i ogólnych problemów tej natury. Kolejny czynnik to Ekstrawertyczność, która mierzy sposób, w jaki człowiek angażuje się w kontakty interpersonalne, a także poziom i sposób wykorzystania energii oraz motywacji do działania. Otwartość na Doświadczenia to skala opisująca nastawienie osoby do otaczającego świata, potrzebę poznania świata, sposób opisywania perceptów, dostrzeganie piękna, wartości, a także obiektów zainteresowań, fascynacji. Czynniki Ugodowość obrazuje tendencje do zachowań ugodowych w kontaktach z ludźmi, wskazuje również ogólne nastawienie jednostki do innych. Sumienność rozumiana jest jako zdolność do kontroli własnych impulsów, pragnień, ale także odzwierciedla

zaangażowanie w podjęte działania oraz formułowanie wymagań wobec siebie w dążeniu do realizacji określonego celu (Siuta, 2006).

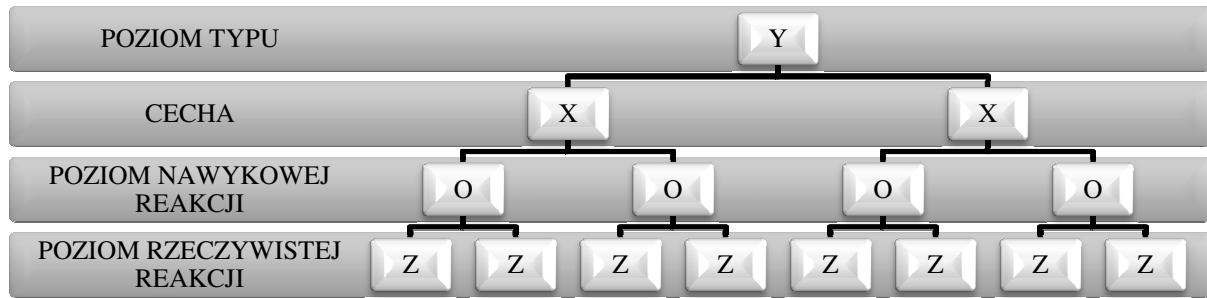
Model pięcioczynnikowy osobowości jest uznawany powszechnie za teorię najlepiej obrazującą osobowość jednostki. Jako kardynalny argument podaje się obszerną listę słów opisujących osobowość, na bazie której wyłoniono główne cechy zauważalne u ludzi. Ponadto zaznacza się także fakt, iż cechy te charakteryzują się uniwersalnością międzykulturową, co potwierdzają empiria w tym zakresie. Teoria ta umożliwia sporządzenie obszernego i całościowego portretu osobowości jednostki. Jako cenny walor podkreśla się również użyteczność tej koncepcji w różnych dziedzinach i obszarach życia (Pervin, John, 2002).

1.2.4. Koncepcja cech osobowości H. J. Eysencka

U podłoża teorii H. J. Eysencka można zauważyć korzenie strukturalizmu, funkcjonalizmu oraz behawioryzmu. Koncepcja ta ujmuje osobowość nie przez pryzmat czynników, lecz typów, a sam autor zauważał istotny wkład determinacji biologicznej oraz genetycznej na kształt osobowości (Pervin, 2005). W badaniu różnic indywidualnych stosował kwestionariusz zawierający skale introwersji/ekstrawersji. Jedną z analiz wyników badań ukazała różnice w obszarze tej miary, a mianowicie, iż introwertycy są bardziej wrażliwi na ból, natomiast ekstrawertycy są bardziej podatni na nagrodę (Brzozowski, Drwał, 1995).

W założeniach teorii Eysencka znajduje się postulat głoszący hierarchiczną organizację osobowości ukazany na rysunku poniżej (Rysunek 2.). Najniższy poziom zajmują rzeczywiste reakcje (Z) mające charakter jednorazowych czynności zależnych od sytuacji (Hall, Lindzey, Campell, 2006). Drugi poziom stanowią reakcje nawykowe (O), tworzące swoiste grupy zbudowane z reakcji niższego poziomu, a mianowicie reakcji rzeczywistych. Istotną rolę w tej strukturze zajmują cechy (X) utworzone z grup reakcji O, a umieszczone w centralnej części tego konstruktów. Na szczycie tej hierarchii znajduje się poziom typu (Y) składający się ze zbioru cech X.

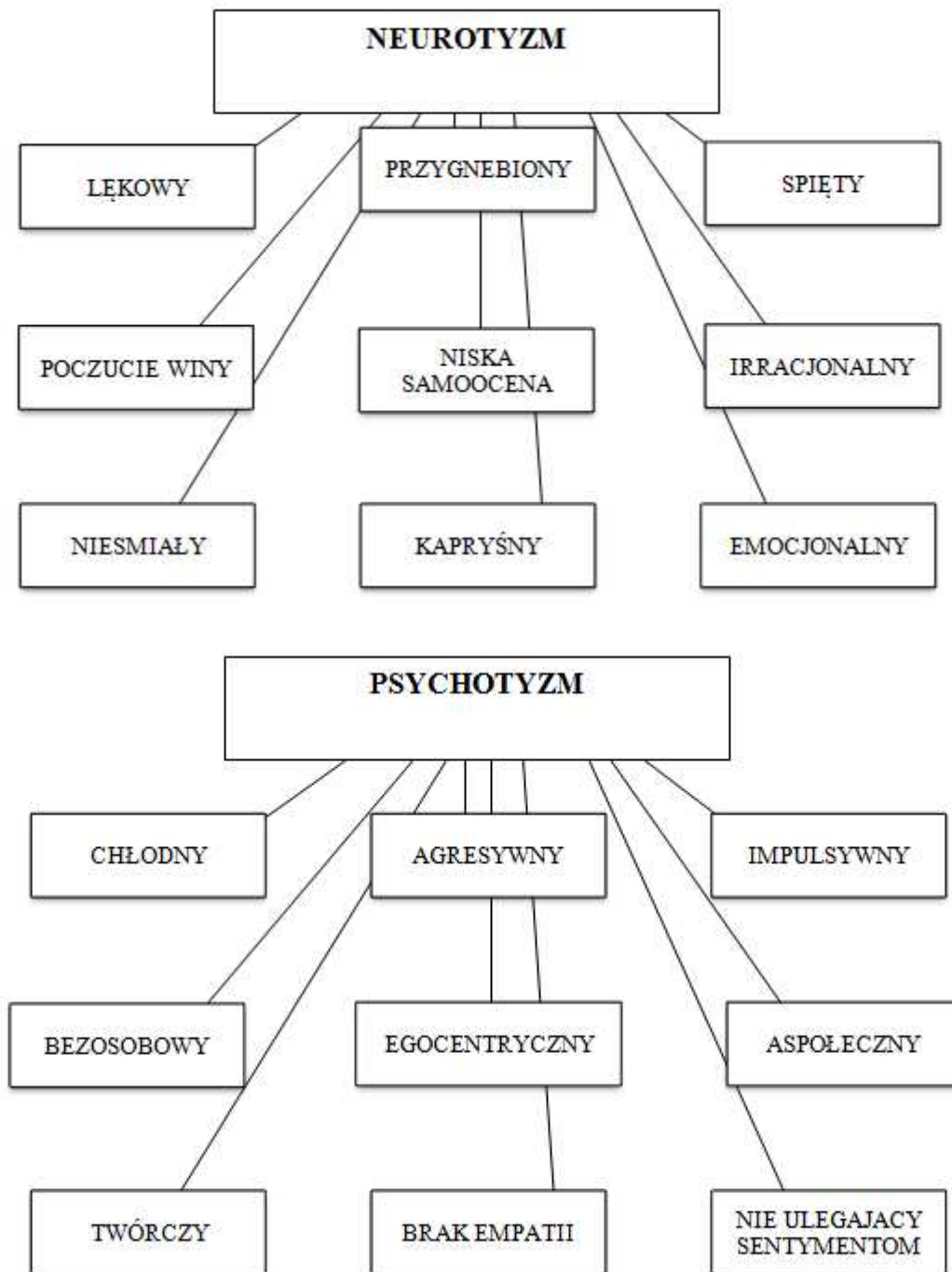
Rysunek 2. Hierarchiczna budowa osobowości w ujęciu teorii H. J. Eysencka

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Eysenck, 1970, za: Pervin, 2005, s. 55.

W początkowej fazie kształtowania się teorii osobowości autor (Eysenck, 1970, za: Pervin, 2005) dokonał klasyfikacji zachowania, a następnie skorelował czynniki przy użyciu analizy czynnikowej I i II stopnia. W jego pracach możemy odnaleźć również tak zwane „superczynniki”. Na tej kanwie zbudował postulat Trójczynnikowej Teorii, według której osobowość zabudowa jest z trzech czynników niezależnych względem siebie. Zaliczył do nich: ekstrawersję (E), neurotyczność (N) oraz psychotyczność (P).

Poniższy schemat (Rysunek 3.) prezentuje szczegółowe charakterystyki typów.

Rysunek 3. Struktura czynników osobowości według Eysencka

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Eysenck, 1985 za: Hall i in., 2006, s. 363; Strelau, 2000, s. 538 .

Według twórcy tego podziału ekstrawersja obejmowała takie składniki jak towarzyskość, aktywność i pobudliwość. Uważał ponadto, iż ekstrawersja będzie pojęciem nadrzędnym w stosunku do introwersji, oraz że ów pojęcia nie będą determinowane

biegunowo. Przyczyn w zakresie różnic indywidualnych czynnika E Eysenck upatrywał w siatkowatym układzie aktywacyjnym. W obszarze ekstrawersji wyróżnił teorię aktywacji i hamowania, jako implikację silnego i szybkiego pobudzenia bądź hamowania korowego. Uwidacznia się w tym miejscu mocny wpływ teorii Pawłowa dotyczącej silnego i słabego układu nerwowego. Pierwszy typ osobowości zwany Introwersją (I) / Ekstrawersją (E) opisuje wymiar obejmujący życie towarzyskie oraz impulsywność. Introwertyk charakteryzować się będzie spokojnym usposobieniem, nieśmiałością, raczej będzie to osoba zamknięta w sobie i rozważna w swoim postępowaniu. Osobę ekstrawertyczną cechuje towarzyskość, jest ponadto rozrywkowa i impulsywna (Pervin, 2005) oraz poszukująca radości, urozmaicenia i przyjemności (Gasiul, 2006).

Neurotyczność natomiast dotyczy sfery emocjonalnej. Organizuje takie składowe jak napięcie, labilność emocjonalną, niepokój, lęk, a nawet skłonność do agresji. Na biegunach tego czynnika znajdują się takie charakterystyki jak zrównoważenie emocjonalne – niezrównoważenie emocjonalne. Należy jednak nadmienić, iż sam autor nie uszczegółowił określenia zrównoważenia emocjonalnego w kategoriach patologii (Sanocki, 1976). Różnice indywidualne w zakresie neurotyczności związane są z układem limbicznym oraz podwzgórzem.

Eysenck dwa pierwsze czynniki zawarł w normatywnej zmienności osobowości człowieka, natomiast trzeci konstrukt w nasileniu może być ujmowany w wymiarze patologii. Czynniki P na jednym krańcu obejmuje cechy takie jak: empatia i uspołecznienie, natomiast na przeciwległym biegunie zawiera psychopatię, schizofrenie, a nawet przestępczość. Psychotyczność również nie została doprecyzowana przez autora, jednak zaznaczył w obrębie tej cechy kontinuum od normy do patologii (Strelau, 2000). Osoba charakteryzująca się typem P osobowości o wysokim wyniku jest niewrażliwa z tendencją do izolacji oraz ucieczki w samotność, sprzeciwiająca się powszechnie przyjętym normom społecznym (Pervin, 2005), a nawet ujawniająca zachowania ryzykowne oraz agresywne (Gasiul, 2006). W zakresie różnic indywidualnych tego czynnika autor nie daje jednoznacznej informacji o biologicznym umiejscowieniu. W literaturze można jednak odnaleźć przesłanki o determinantach genetycznych, jednak postulat ten został poddany krytyce i brak jest empirycznych potwierdzeń.

Reasumując można zauważyć, iż czynniki Ekstrawersja oraz Neurotyczność są powiązane z trudnościami adaptacyjnymi, wyrażającymi się w specyficznych reakcjach na zagrożenie, tzn. ucieczka lub walka, bądź ślupienie, zamrożenie. Autor upatrywał przyczyn we wrodzonych słabościach jednostek, które w obliczu niekorzystnych czynników

środowiska, stresu mogą doprowadzić do pojawienia się patologii. (Hall, Lindzey, Campbell, 2013).

Należy również podkreślić, iż Eysenck decydującą rolę w tworzeniu wymiarów osobowości przypisywał czynnikom biologicznym, a ponadto także upatrywał przyczyn różnic indywidualnych w tym obszarze. Badacz prowadził wiele analiz wpływu czynników biologicznych na wymiary osobowości w różnych kręgach kulturowych, obserwował także, odziedziczalność cech podstawowych. Wyniki wieloletnich badań umożliwiły mu na wysunięcie trzech kardynalnych postulatów, a mianowicie:

1. We wszystkich poddanych badaniu kulturach ujawniają się czynniki E, N i P, jednak w różnym nasileniu.
2. Wymiary osobowości ujawniane przez jednostki cechowały się względną trwałością w czasie.
3. Za różnice indywidualne są odpowiedzialne czynniki determinowane genetycznie (Hall, Lindzey, Campbell, 2013).

Trójczynnikowy Model Osobowości stał się podwaliną do powstania Inwentarza PEN opisującego czynniki: Psychotyczność, Ekstrawersję oraz Neurotyczność. W latach następnych zmodyfikowano inwentarz dodając czwartą skalę K- Kłamstwo i otrzymano Kwestionariusz EPQ (Eysenck Personality Questionnaire) (Brzozowski, Drwał, 1995). Narzędzie w późniejszym czasie zrewidowano i powstał Kwestionariusz Osobowości Eysencka EPQ-R.

1.3. Proces kształtowania się osobowości

Niezwykle istotnym zagadnieniem dla psychologów osobowości jest wyjaśnienie formowania się różnic indywidualnych oraz profilowania unikalnej osobowości jednostki. W literaturze przedmiotu najczęściej pojawiają się dwa postulaty determinujące rozwój osobowości, a mianowicie podłoże biologiczne oraz wychowanie.

Czynniki natury genetycznej odgrywają znaczącą rolę w procesie kształtowania się osobowości, determinują indywidualność jednostki (Caspi, 2000; Pervin, John, 2002). Współcześnie uważa się, iż znaczenie ów czynników jest szczególnie istotne dla takich konstruktów jak inteligencja czy temperament, a mniej natomiast dla wartości, przekonań, czy sądów. Dziedziczenie było podkreślane również przez m. in. Bussa (2009) i Kenricka (2002), którzy w genach upatrywali wiele wzorców zachowań charakterystycznych dla gatunku homo sapiens i innych przedstawicieli człowiekowatych. Zwykło się myśleć, iż geny warunkują

różnice indywidualne, jednak należy pamiętać o tym jak wiele genów mamy wspólnych z innymi istotami.

Determinanty środowiskowe obejmują takie czynniki jak rodzina, kultura, klasa społeczna oraz rówieśnicy (Pervin, John, 2002). Komponenty te sprawiają, że stajemy się do siebie podobni pod pewnymi względami, ale równocześnie doświadczenia pod wpływem których pozostajemy warunkują naszą unikalność.

Klasyczny podział czynników determinujących kształtowanie osobowości obejmuje komponent biologiczny, wpływy wychowawcze oraz aktywność własną jednostki. Rozwój ten ujmowany jest zazwyczaj jako holistyczny obraz przemian w zakresie intelektualnym, emocjonalnym, percepcji obrazu siebie oraz interakcji społecznych. Osobowość jest zatem rozumiana jako konstrukt wielowymiarowy (Ogińska-Bulik, Juczyński, 2010).

Z perspektywy psychologii rozwojowej wchodzenie w dorosłość jest okresem niezwykle trudnym, który stawia nowe wyzwania i oczekiwania względem adolescenta. Wkraczając w dorosłość młodzież podejmuje wiele ważnych decyzji dotyczących przyszłości, planuje i wybiera określoną drogę zawodową i życiową. U progu dojrzałości adolescent wchodzi w nowe role oraz podejmuje określone zadania rozwojowe. Dzięki temu pojawia się możliwość rozwoju w obszarze intelektualnym, społecznym oraz emocjonalnym. Dlatego też psychologowie rozwoju zakładają, że w młodym osobniku zmianom podlegać będzie również jego osobowość (Turner, Helm, 1999; Harwas-Napierała, Trempała, 2007).

Jak podaje literatura przedmiotu osobowość jest konstruktem względnie ukształtowanym w okresie dorosłości, jednakże podlega ciągłym zmianom ewaluacyjnym nawet u kresu życia jak podają Haan, Millsap i Hartka (1986, za: McCrae, Costa, 2005, s. 23) *... zwykle zauważa się, iż wielkie zmiany organizacji osobowości zachodzą podczas okresu dorastania, lecz dane sugerują, że znaczniejsze zmiany dokonują się nie podczas okresu dorastania, lecz przy jego końcu, kiedy to większość osób dokonuje głębokich zmian w zakresie ról, jakie są efektem wejścia w pełnowymiarową pracę zawodową i małżeństwo.* Wskazuje to na dynamiczny proces zmian w obszarze osobowości, który odbywa się w ciągu całego życia jednostki.

Zgodnie z ujęciem poznawczym rozwój osobowości w okresie dojrzewania opisuje się w kategoriach rozwoju Ja, a literalniej określając koncepcji systemu Ja (self-concept) (Harter, 1999; Gestsdóttir, Lwrner, 2007 za: Trempała, 2012). Jak podaje Trempała (2012) dziecko przed etapem dojrzewania posiada już uformowane Ja, jednakże nie uświadamia sobie tego. Świadomość własnego Ja pojawia się później i jest skorelowana z rozwojem intelektualnym, a precyzyjniej z rozwojem myślenia, szczególnie w zakresie operacji formalnych. Koncepcja Ja

Jacobs, Bleeker i Constantino (2003, s.33) zdefiniowali jako *sumę atrybutów, uzdolnień, postaw, wartości, jakie przypisuje sobie podmiot* charakteryzując siebie. Wyróżniono ponadto tzw. globalną koncepcją Ja oraz szczegółową koncepcję Ja, która obejmuje określone, bardziej precyzyjne obszary funkcjonowania, np. koncepcja samego siebie w zakresie uzdolnień matematycznych.

W okresie dojrzewania adolescent przechodzi integrację „Ja idealnego” z „Ja realnym”, dzięki temu porzuca świat dziecięcych fantazji i przejmuje odpowiedzialność za własne czyny (Harwas-Napierała, Trempała, 2007). Młody człowiek zyskuje autonomię zarówno sensie fizycznym, np. opuszczając dom rodzinny, czy podejmując pracę zarobkową zdobywa niezależność finansową, oraz w znaczeniu psychicznym, co potęguje rozwój indywidualności (Bee, 2004), autonomii (Bray, Howard, 1983, za: Bee, 2004), a także zaznacza się wzrost niezależności i ambicji w dążeniu do realizacji określonego celu.

W literaturze przedmiotu zjawisko to jest definiowane jako „zaangażowanie poznawcze”, które obejmuje ocenę: intelektu, niezależności i ambicji (Haan, 1981, za: Bee, 2004). Jednostka na tym etapie rozwojowym zaczyna postrzegać siebie i swoje czyny poprzez kolektyw własnych oczekiwań i aspiracji. Analiza dokonana w oparciu o Model Pięcioletniowy McCrae i Costy (Bee, 2004) nasuwa wniosek, iż u młodzieży wzrasta zgodność i sumiennosc, natomiast zmniejsza się poziom ekstrawersji i neurotyczności. W okresie późnego dorastania jednostka może już posiadać bardziej zintegrowany system Ja, a to z kolei wpływa na koordynację istotnych czynników motywacyjnych takich jak wartości, postawy czy cele życiowe.

Rozdział 2. Psychologiczna analiza syndromu agresji

Zjawisko agresji towarzyszy człowiekowi już od urodzenia aż do śmierci. Wielu badaczy zaznacza charakter wrodzony tego problemu, podyktowany instynktem przetrwania. Odzwierciedleniem tego postulatu jest freudowski instynkt życia, zwany erosem oraz instynkt śmierci – tanatos. Jak ujmuje autor oba popędy sterują motywacjami jednostki, jednakże tanatos jest siłą niszczącą realizującą destrukcyjne pragnienie śmierci. Inni teoretycy zauważają, iż agresja pojawia się w interakcji z innymi ludźmi co wskazuje na charakter nabyty, wyuczony. Kolektyw ten ujawnia się w postulatach Rousseau. Jego „szlachetny dzikus” obrazuje osobę z natury dobrą i szlachetną, a kontakt z ludźmi, z cywilizacją powoduje deprivację i zniszczenie.

W obliczu wielu perspektyw ujmowania syndromu agresji, badania jej różnych form i poszukiwania genezy, co zostanie poruszone w niniejszym rozdziale, należy zaznaczyć, iż najtrudniejszym, a zarazem najważniejszym zadaniem które pojawia się przed badaczami tegoż zjawiska jest kontrola agresji.

2.1. Kwestie terminologiczne

Etymologia pojęcia agresja wywodzi się z języka łacińskiego od słowa *aggressio* oznaczającego napadać, zaczepiać. Termin ten jest równie mocno wdrukowany w język potoczny, jak i w słownik psychologów społecznych, jednak nie oznacza to tożsamego rozumienia tego zagadnienia. Zwyczajowo termin ten przybiera dwa znaczenia w rozumieniu „dobrej” bądź „zdrowej” agresji w opozycji do „złej” agresji, jednakże większość psychologów odrzuca ten podział. W sferze akademickiej istnieje bowiem jedno wspólne stanowisko w sprawie definiowania pojęcia agresji ujmowanego jako zachowanie antyspołeczne o charakterze negatywnym.

Autorem klasycznej definicji jest H. A. Buss (1960, za: Pawłowska i in., 1998, s. 21), który określił agresję jako *reakcję dostarczającą szkodliwych bodźców innemu organizmowi*. Zaprezentowane pojęcie ma charakter behawioralny i z jednej strony stanowi zbyt wąskie ujęcie, gdyż nie obejmuje innych nie behawioralnych procesów, takich jak uczucia czy myśli, a z drugiej strony pod innymi względami stanowi konstrukt zbyt szeroki, ponieważ zawiera zachowania, które nie powinny być sklasyfikowane jako agresywne. Propozycja Bussa została jednak doprecyzowana i uzupełniona o dodatkowe aspekty. Modyfikacja ta umożliwia zakwalifikowanie zachowania do agresywnego, jeżeli było wykonane z intencją wywołania

negatywnych implikacji u jednostki, a to z kolei skłania do wniosku, który zakłada oczekiwanie, iż działanie doprowadzi finalnie do określonego efektu. To uzupełnienie pozwala na odróżnienie zachowania o charakterze agresywnym od innych, które mogły się pojawić w skutek niekompetencji, zaniedbania czy wypadku (Krahe, 2006).

Uwzględniając powyższe zmiany Baron i Richardson (1994) wysunęli propozycję ujmującą agresję jako każdą formę zachowania, której celem będzie wyrządzenie szkody bądź spowodowanie obrażeń innej istocie żywej, motywowanej do uniknięcia takiego rodzaju potraktowania. Należy również zaznaczyć mnogość dodatkowych wymiarów opisujących rozmaite formy agresji, które zaprezentowano w poniższej tabeli.

Tabela 2. Wymiary typologii zachowań o charakterze agresywnym

Wymiar typologii	Rodzaj agresji według B. Krahe
Modalność reakcji	Wербalna - fizyczna
Jakość reakcji	Działanie - brak działania
Bezpośredniość	Bezpośrednie - pośrednie
Widoczność	Jawne – ukryte
Wzbudzenie	Niesprowokowane – odwetowe
Ukierunkowanie na cel	Instrumentalne – wrogie
Typ szkody	Fizyczna – psychiczna
Trwałość konsekwencji	Przejściowe – długotrwałe
Zaangażowane obiekty społeczne	Jednostka - grupa

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Krahe, 2006, s. 17.

Zaprezentowane przez Krahe (2006) ujęcie wymiarów agresji zdaje się być dość oczywiste, jednakże należy w tym miejscu odnieść się do typologii ukierunkowanej na osiągnięcie celu. U podstaw motywu zachowania agresywnego można doszukiwać się chęci wyrządzenia krzywdy innej osobie w postaci ekspresji emocji ujemnych, jak to ma miejsce w przypadku agresji wrogiej, bądź też jako intencja osiągnięcia celu za pomocą aktu agresji, jak w sytuacji agresji instrumentalnej.

Analizując pojęcie agresji nasuwa się również ocena normatywna tego zjawiska, choć stała się ona zarzewiem konfliktu na podłożu naruszenia norm. Przykładem takiego zdarzenia jest m. in. akt samoobrony fizycznej czy środki dyscyplinujące stosowane przez pedagogów, gdyż z jednej strony spełniają kryteria zachowań agresywnych, ponieważ są intencjonalne i zgodne co do oczekiwań podmiotu, ale również spełniają kryteria pragnień obiektu, by uniknąć szkody. Są to wzorce zachowań, które mieszczą się w ramach klasyfikacji zaprezentowanych przez Barona i Richardsona, zatem powinny być uznane jako agresywne. Jednakże działania tego typu są dopuszczone jako akceptowalne z punktu widzenia norm społecznych. Argument ten nasuwa wniosek przemawiający za włączeniem do grupy

zachowań agresywnych tych aktów, które naruszają normy postępowania społecznego (Berkowitz, 1993, za: Krahe, 2006). Autor zauważa jednak, iż problem percepcji normatywnego wartościowania zachowania jest zależny od perspektywy patrzenia na problem. Jako przykład podaje stosowanie kary fizycznej w procesie wychowania, co stanowi kwestię sporną wśród wychowawców. Porównywalny kontekst pojawia się w przypadku analizy agresji uprawnionej i nieuprawnionej. Krahe (2006) przytacza przykład kary śmierci, która spełnia wszystkie założenia zaproponowane przez Barona i Richardsona, gdyż są to działania intencjonalne z oczekiwaniem wyrządzenia krzywdy skazanej jednostce umotywowanej do uniknięcia tej kary. Z drugiej zaś strony, są to akty zgodne z kodeksem karnym. W momencie, gdy brak jest jasnych regulacji prawnych sprawa staje się jeszcze bardziej trudna i nie jednoznaczna w analizie i ocenie zachowania.

Inne ujęcie problematyki agresji przedstawia encyklopedia pedagogiczna zwracając uwagę na kwestie pośredniego lub bezpośredniego wyrządzenia szkody, gdyż mogą wystąpić różnice w interpretacji poniesionej szkody, bądź też może być odroczone w czasie (Obuchowska, 1993). Aronson (1997, s. 497) definiuje to zjawisko jako zamierzone działanie mające na celu *zranienie lub sprawienie bólu. Może mieć charakter zarówno werbalny, jak i fizyczny*. Podobny kontekst, lecz bardziej precyzyjny prezentuje Frączek (1996, s.37) określając agresję jako *czynność mającą na celu zrobienie szkody i spowodowanie utraty cenionych społecznie wartości, zadanie bólu fizycznego lub spowodowanie cierpienia moralnego innego człowieka*. Tomaszewski (1971) dokonuje rozróżnienia na zachowania skierowane przeciwko osobie lub rzeczy. Wskazuje również na kierunek owych zachowań wyodrębniając agresję wycelowaną na zewnątrz bądź przeciw sobie, tzw. autoagresję. Przywołując słowa profesor Płużek (1973, s. 195-196), agresja jest rozumiana w psychologii jako *czynność zmierzająca do wyładowania niezadowolenia lub gniewu przez fizyczne lub słowne atakowanie osób, przedmiotów, wywołujących gniew*, a także celowe niestosowanie się bądź ignorowanie poleceń. Autorka odnosi się również do postawy wobec społeczeństwa, która wówczas przybiera charakter wrogości, bądź też ujawnia się agresywny stosunek wobec innych, który stają się przyczyną tego niezadowolenia. Literatura przedmiotu nazywa to zjawisko kozłem ofiarnym.

Agresja może stanowić zarówno narzędzie, jak i cel danego działania. Taką optykę reprezentuje Ranschburg (1993), rozróżniając dwa rodzaje zachowań o charakterze agresywnym, do których zalicza agresję instrumentalną oraz afektywną. Pierwsza z nich jest swoistym sposobem realizacji planów, które z jakiś powodów nie mogą być urzeczywistnione w inny, bardziej akceptowalny sposób. Jest to agresja określana jako zimna, z premedytacją.

Drugi typ ma wydzwięk wewnętrznej potrzeby i zmierza do rozładowania napięcia psychicznego, negatywnych emocji lub frustracji.

Literatura tematu przybliży również interesującą typizację agresji na konstruktywną i destruktywną. Specyfika pierwszego rodzaju przybiera zabarwienie progresywne, rozwojowe i sporadycznie przyjmuje formę przestępczą. Odzwierciedla się w akceptowalnym społecznie akcie zmierzającym do zaspokojenia własnych potrzeb lub grup ludzi. Natomiast drugi typ odnosi się do zachowań uderzających w swobodę jednostki. Jeżeli agresja destruktywna wykracza poza obowiązujące normy prawne winna być zaliczana do czynów przestępczych (Kmieciak-Baran, 1999).

Reasumując, należy stwierdzić, iż pojęcie agresji pozostaje w obszarze zainteresowań wielu dyscyplin naukowych, takich jak psychologia, pedagogika, socjologia, etyka, nauki prawne i kryminalistyczne. Jest to termin trudny do zdefiniowania i wielowymiarowy.

Agresja jest zjawiskiem niezwykle powszechnym i towarzyszy człowiekowi w toku całego życia z większym bądź mniejszym nasileniem. Obecnie stanowi istotny problem, gdyż przenika wszystkie sfery aktywności społecznej. Należy jednak nadmienić, że pejoratywne zabarwienie tego zjawiska często staje się zarzewiem konfliktów w wielu obszarach, m.in. w szkole, rodzinie czy pracy.

2.2. Wybrane psychologiczne koncepcje agresji

Dyskursem poniższego rozdziału jest analiza koncepcji wyjaśniających pojmowanie agresji jako wrodzonej siły do działania, agresji związanej z frustracją oraz cechy nabytej jednostki.

2.2.1. Koncepcja agresji jako instynktu

Literatura tematu prezentuje koncepcje agresji jako formy instynktu w ujęciu ewolucyjnym, w postaci siły do działania w kontekście prokreacyjnym. To właśnie socjobiologia jako subdyscyplina biologii ewolucyjnej zajmuje się wyjaśnianiem zachowań społecznych w odniesieniu do teorii ewolucji. Pogląd ten jest mocno zakorzeniony w postulatach Darwina (1858/1959) spisanych w dziele „O powstawaniu gatunków droga doboru naturalnego, czyli o utrzymaniu się doskonalszych ras w walce o byt” i zakłada, że przetrwanie danej cechy i przekazanie jej potomstwu musi posiadać charakter

przystosowawczy. Zachowanie tego rodzaju pojawia się jedynie wówczas, gdy warunkuje przetrwanie jednostki, czy też całego gatunku. Tak więc, koncepcja socjobiologiczna propaguje pogląd, iż agresja pojawiła się w toku zmian ewolucyjnych, ponieważ stała się swego rodzaju narzędziem osobniczego sukcesu reprodukcyjnego (Krahe, 2006). Można zatem wnioskować, że tendencja do zachowań agresywnych jest wdrukowana w struktury genetyczne. Postulat ten stał się tematem badań genetyków behawioralnych. Uczni starali się wykazać, czy jednostki genetycznie zbliżone są również podobne pod względem skłonności do zachowań agresywnych.

Na potrzeby badań opracowano odpowiednie strategie badawcze odróżniające wpływ środowiska i genetyki. Pierwsza strategia obejmowała badanie dzieci adoptowanych, porównując jednocześnie ich tendencje do zachowań agresywnych z rodzicami biologicznymi oraz adopcyjnymi. W założeniu, że zbieżność między rodzicami adopcyjnymi odpowiada oddziaływaniu środowiska i pozbawiona jest wszelakich korelacji z genami, natomiast analizy porównawcze z rodzicami biologicznymi uznano za wskaźnik oddziaływania genetycznego. Druga strategia zajmuje się porównaniem tendencji agresywnych u bliźniąt jednojajowych i dwujajowych. Jak wiadomo, bliźnięta jednojajowe posiadają identyczny genotyp, natomiast u dwujajowych podobieństwo wynosi 50%. Wyniki badań dzieci adoptowanych oraz bliźniąt posłużyły do wysunięcia interesujących konkluzji przez Miles'a i Carey'a (1997), iż wspólne czynniki genetyczne tłumaczą w sposób istotny statystycznie podobieństwa samoocen badanych lub ocen rodziców badanych (w przypadku dzieci) w zakresie zachowań agresywnych, tłumacząc 50% wariacji. Wartość ta ukazuje miarę rozproszenia owej cechy w populacji. Oznacza to, że *z szerokiego spektrum badań nad udziałem czynników genetycznych w zróżnicowaniu agresji wyłania się obraz, w którym komponent dziedziczny odpowiada za ok. 50% wspomnianego zróżnicowania* (Craig, 2010, s. 4-5).

Genetycy molekularni już od dawna poszukują genu lub zespołu genów odpowiedzialnych za warunkowanie zachowań agresywnych lub innych zachowań społecznych. Dyskurs ten stał się niezwykle interesujący nie tylko dla genetyków, ale także dla psychologów, psychiatrów, biologów, kryminologów czy wymiaru sprawiedliwości, który zainteresował się „genetycznym” listem gończym.

Obecnie prowadzi się badania mające na celu analizę tzw. genów kandydujących powiązanych z agresją. Markery wybiera się jednak bardzo precyzyjne biorąc pod uwagę określone czynności mózgowia. Naukowcy zidentyfikowali zależności między określonymi aspektami agresji a układem serotonergicznym czy systemem przekazywania reakcji stresowej. Badacze zainteresowali się szczególnie jednym genem, który determinuje enzym

degradujący serotoninę w neuronach monoaminooksydazy typu A, zwanego w skrócie MAOA. Wykazano również, że mutacje w obszarze tego genu skutkujące brakiem jego czynności u mężczyzn skutkowało pojawieniem się zachowań przemocowych i innych antyspołecznych aktów. MAOA jest zlokalizowany w chromosomie X. Jest to 23 para chromosomów determinujących płeć. Jak powszechnie wiadomo, u mężczyzn jest to kombinacja chromosomów X i Y, natomiast u kobiet – XX. Zatem mężczyzna, który odziedziczy zmutowany allel genu kodującego enzym metabolizmu serotoniny znajdujący się na chromosomie X, nie posiada już drugiej „kopii” kompensującej ubytek. Dalsze badania ujawniły również istnienie innych genów zaangażowanych w działanie systemu serotonergicznego, zarówno w zakresie kontroli wychwytu owego neuroprzekaźnika, jak i kodowania receptorów aktywizowanych poprzez wiązanie serotoniny, a które to przyczyniają się do generowania zachowań agresywnych (Craig, 2010).

Według przedstawicieli tego ujęcia człowiek rodzi się z instynktem walki, gdyż jest on niezbędny do przeżycia. Popęd tego rodzaju powiązany jest z gniewem, który warunkuje wystąpienie zachowań agresywnych. Z perspektywy biologicznej uznano to za cechę pozytywną, ponieważ motywuje do zaspokojenia potrzeb, a poza tym determinuje akt obronny. Koncepcja agresji jako instynktu nie została jednoznacznie potwierdzona, ani odrzucona, toteż nadal podlega analizie i wnikliwym badaniom (Grochulska, 1993).

Podobne stanowisko prezentuje prof. I. Craig (2010, s. 1-2) pisząc *wyduje się pewnym, że agresja u ludzi, podobnie jak u wielu zwierząt rozwinęła się jako cecha korzystna*, wskazuje, iż w toku ewolucji naczelnych agresja u osobników płci męskiej generuje tendencje do rywalizacji, m. in. o pokarm, czy też możliwość przekazania genów własnych w procesie prokreacji. Ponadto, autor (Craig, 2010) zauważył, że wysoki poziom agresji może kompensować np. brak sprawności fizycznej. U osobników żeńskich zachowania agresywne przede wszystkim zapewniają ochronę potomstwu. Podkreśla także, iż niszczycielski charakter tego rodzaju działań wpływa na degradację więzi pomiędzy członkami określonej grupy. Przyjmując, że akty agresji w toku ewolucji miały zarówno negatywny, jak i negatywny wydzźwięk, zatem można przypuszczać o jej genetycznym podłożu.

Literatura tematu ukazuje również zainteresowanie Z. Freuda (Danilewska, 2002) genezą agresji. W swojej dychotomicznej koncepcji instynktu założył, że zachowanie jest napędzane przez dwa główne przeciwstawne popędy stanowiące siłę motywującą do działania. Pierwszą z nich stanowi instynkt życia nazywany Erose, natomiast drugi to instynkt śmierci – Thanatos. Eros jest siłą pobudzającą do poszukiwania przyjemności i zaspokajania potrzeb oraz pragnień. Thanatos, natomiast wyraża się w formie

autodestrukcyjnej. Antagonistyczny wydzwitek owych instynktów staje się genezą konfliktu wewnętrznego, który może zostać rozwiązany, jeśli siła niszczyielska zostaje skierowana na innych. Tym samym akty agresji zogniskowane na zewnątrz Freud uważał za swoisty mechanizm uwalniania zgubnej energii, która warunkuje równowagę wewnętrzną osoby. Kumulowanie nierozładowanego napięcia może prowadzić do aktów przemocowych w formie nieaprobowanej przez społeczeństwo. Twórca psychoanalizy zakładał jednak możliwość spustowania energii psychicznej poprzez nieagresywne zachowania ekspresyjne, lecz przynoszące jedynie chwilowy rezultat. Postulat ten Z. Freud (Danilewska, 2002) nazwał koncepcją katharsis, czyli oczyszczeniem. Ponadto autor uwydatnia tezę określającą agresję jako cechę wdrukowaną w człowieczeństwo, aczkolwiek będącą pod kontrolą podmiotu.

Do czynników hamujących nieakceptowane społecznie akty, zaliczyć można strach przed poniesieniem kary lub doświadczenie przemocy. Determinanty te na wczesnych etapach rozwoju implikują powstanie mechanizmów obronnych reorganizujących zachowania negatywne w działanie pozytywne lub nieszkodliwe (Grochulska, 1993).

Inną perspektywę prezentuje A. Adler (Skorny, 1972), który genezy agresji upatrywał w motywach ludzkiego działania, u podłoża natomiast leżą kompleksy niższości będące wynikiem formowania się instynktu mocy i dążenia do nadkompensacji objawiającej się w chęci do dominacji i panowania. Zachowania przemocowe będą więc wypadkową podświadomego zmniejszania mocy przedmiotu agresji. Akt tego rodzaju służy rozładowaniu kompleksu niższości i pełni funkcję adaptacyjną, zatem przybiera koloryt pozytywny, jednakże może stać się zarzewiem wielu trudności i konfliktów w relacjach społecznych.

Reprezentanci optyki instynktu są zgodni co do tego, że o ile energia agresji będąca wypadkową instynktu przetrwania jest stała, to agresja odzwierciedlająca się w postaci zachowania, jest podatna na oddziaływania zewnętrzne i podlega społecznej kontroli. Argumentów przemawiających na korzyść teorii instynktu dostarczają współczesne badania naukowe dotyczące uszkodzeń mózgu. Zimbardo i Ruch (1996) powołując się na wyniki badań, doszli do przekonania, że u człowieka pewne zachowania o charakterze agresywnym powiązane są z organicznymi zaburzeniami ośrodkowego układu nerwowego, m. in. organiczne uszkodzenie układu limbicznego bądź obszaru płata skroniowego łączy się z zespołem braku kontroli, objawiające się: bezsennością, brutalnością, patologicznym podnieceniem czy napaściami seksualnymi. Prace badawcze prowadzone na zwierzętach (głównie na kotach) ujawniły, że boczne podwzgórze jest strukturą mózgu, która odpowiada za wygenerowanie ataku typu łowczego, to znaczy „zabijanie z zimną krwią”, natomiast podrażniając przysrodkowe podwzgórze lub substancję szarą uzyskać można atak

emocjonalny. Agresja „łowcza” jest stymulowana przez struktury hipokampu, zaś za agresję afektywną odpowiada zespół jąder migdałowatych, w prawdzie oba typy agresji będą jednakowoż modulowane w przegrodzie. Badania prowadzone technikami neuroobrazowania aktywnego mózgu na przestępcach wykazały, że u agresywnych zbrodniarzy aktywność obszarów kory czołowej jest zdecydowanie niższa, w odróżnieniu od sprawców czynów karalnych o profilu seksualnym, u których to zazwyczaj pojawiają się patologie w obszarze kory skroniowej (Vetulani, 2013). Wyniki mają raczej charakter orientacyjny i mogą posłużyć jako wstęp do dalszych badań w tym zakresie.

2.2.2. Koncepcja agresji jako cechy nabytej

Teoretycy uczenia się całkowicie wykluczają możliwość genetycznego uwarunkowania zachowań agresywnych, natomiast uwydatniają wpływ środowiska zewnętrznego, a szczególnie jego modelujący charakter. W opinii A. Bandury (1986, za: Wojciszke, 2014), twórcy społecznej teorii uczenia się, zachowania przemocowe, podobnie jak inne czynności mogą być nabywane w drodze warunkowania instrumentalnego bądź naśladowania. Mechanizmy prowadzące do przyswojenia skryptów i zachowań agresywnych poddano badaniu w oparciu o dwa główne założenia dotyczące prawidłowości uczenia się, a mianowicie warunkowania sprawczego oraz modelowania. Liczne badania wykazały, iż zarówno uczenie się poprzez wzmacnianie, karanie czy modelowanie są znaczącymi elementami nabywania, ale i też stosowania agresywnych zachowań (Aronson, 2002).

Również A. Bandura (1986, za: Wojciszke, 2014) przypisywał ważną rolę obserwacji, naśladowaniu i wzmacnianiu określonych behawiorów. Nagradzanie nie tylko wpływa na proces uczenia się określonego postępowania, ale również warunkuje jego utrwalenie w postaci skryptu zachowania. Stopień gratyfikacji rzutuje więc na wzrost prawdopodobieństwa wystąpienia konkretnej reakcji w przyszłości. Wzmocnienia mogą występować w formie symbolicznej o dwojakim kierunku: negatywnym oraz pozytywnym. Negatywne zwane karą pojawić się może w postaci: odtrącenia, odrzucenia, pogardy czy lekceważenia. Ponadto wyróżnia się także karanie agresywnego modelu, które stanowi swego rodzaju odmianę kary wobec kogoś innego. Literatura tematu argumentuje ten rodzaj jako sposób zredukowania agresji, ukazując np. dziecku agresywny model, którego finalnie spotyka kara. Założenie to implikuje koncepcje, zgodnie z którą jednostka obserwująca takowe zachowanie zostanie ukarana zastępczo, co winno zredukować jej własną agresję (Aronson, 1987). Postulat ten nie jest jednoznacznie potwierdzony, ponieważ wydaje się, iż w sytuacji braku możliwości

obserwacji przemocowego modelu nie pojawią się w o ogóle wzorce zachowania agresywnego. Wzmocnienia mogą również przybierać charakter pozytywny i wówczas mówimy o nagrodzie, która w formie symbolicznej przybierze postać: akceptacji, uznania, prestiżu, podziwu przez innych. Poza wzmocnieniami zewnętrznymi występują także wewnętrzne, na przykład poczucie satysfakcji z zaistniałej koherencji własnego zachowania z własnym systemem wartości i zasad.

Zbieżny sposób interpretacji modelowania prezentuje J. Strelau (2000, s. 155), uważał iż polega na tym, że jednostka *uczy się agresji nie tylko na podstawie własnych doświadczeń, ale i obserwując zachowania innych oraz skutki do jakich ono prowadzi*. Autor (Strelau, 2000) akcentuje także skutki jakie może przynieść modelowanie przemocy, a mianowicie:

- percepcja czynów o charakterze agresywnym prowadzi do wytworzenia się nowych form agresji,
- obserwacja ponoszenia konsekwencji zachowań negatywnych innych osób wpływa wzmacniająco lub tłumiąco na własną ekspresję agresji,
- naśladowanie zachowań pejoratywnych generuje doznanie podobnych odczuć jakie występują u modela.

Naśladownictwo pełni rolę adaptacyjną, umożliwiając jednostce przystosowanie się do nowego otoczenia, a także warunkuje proces socjalizacji. Literatura przedmiotu różnicuje: naśladowanie odruchowe oparte na wrodzonych połączeniach neuronalnych oraz naśladownictwo nabyte zależne od wyuczonych skojarzeń (Żernicki, 1980). Ten ostatni rodzaj przybiera formę naśladownictwa mimowolnego opartego na odczuwaniu przyjemności po jego wykonaniu. Wyszczególniono również naśladowanie o charakterze uspołeczniającym, które znalazło szczególne zastosowanie w procesie wychowawczym. Polega ono na ćwiczeniu określonych zachowań w celu nabywania nowych umiejętności. Proces modelowania sprowadza się do przyswojenia i zrozumienia sensu wykonywanych czynności, a następnie utrwaleniu i zapamiętaniu procedur postępowania. Drugi etap obejmuje wykonanie modelowanego zadania, ale to z kolei wymaga umiejętności oraz motywacji do działania, co więcej jest warunkowany sytuacyjnie.

Nie bez znaczenia są także cechy modelu determinujące zapoczątkowanie i podtrzymanie procesu motywacyjnego oraz pojawienie się modelowanego zachowania. M. Ossowska (2005) przywołuje cztery grupy osób najliczniej prowokujące proces naśladowania, a które można analizować poprzez pryzmat kryterium:

- wieku: osoby młodsze wzorują się na starszych,
- pozycji społecznej: niżej położone w hierarchii modelują osoby o wyższej pozycji społecznej,
- poziomu inteligencji: osoby o wyższym poziomie inteligencji są modelami dla jednostek o niższym poziomie,
- poziomu sprawności technicznej: mniej sprawni technicznie naśladowają osoby bardziej sprawne technicznie.

Ponadto samo nastawienie obserwatora wobec wzorca może intensyfikować lub minimalizować proces modelowania, a mianowicie: szacunek, podziw, sympatia, ufność, zazdrość czy zachwyty modelem. Niezwykle ważne są cechy modelu, takie jak: znajomość modelu, jego atrakcyjność psychofizyczna czy też prestiż społeczny. Ważne jest również poczucie podobieństwa do wzorca, związek emocjonalny imitatora z modelem, a także możliwość przeżywania satysfakcji z modelowania i nagradzanie takowych zachowań przez innych.

Równie istotne w przebiegu naśladowania są prawidłowości procesów psychologicznych, a w szczególności w obszarze percepcji, pamięci, motywacji oraz motoryki. Percepcja warunkuje recepcję sensoryczną bodźców modelujących spośród szumu informacyjnego. Pamięć natomiast odpowiada za kodowanie, przechowywanie i dekodowanie danych dotyczących zachowania modelu, a to z kolei umożliwia kolejny proces, a mianowicie wykonanie zapamiętanego schematu czynności. Jest to możliwe dzięki koordynacji ruchowej. Motoryka nie tylko determinuje wykonanie działania, odpowiada jednocześnie za precyzję realizacji reakcji. Motywacja zaś będzie dopełnieniem, które aktywizuje jawne zachowanie osoby, zatem umożliwia pojawienie się nabytego uprzednio wzorca zachowania.

Wyniki badań przeprowadzonych przez Bandurę (2007) sugerują, iż źródłem modelowania agresji są wzorce pokazywane przez media. Dokonuje się percepcja zachowań pejoratywnych przy niemal całkowitym zaangażowaniu procesów uwagowych, a to z kolei może doprowadzić do przyswojenia wzorca negatywnego postępowania, nawet jeżeli to zachowanie nie zostało wzmocnione. Jednakże, istnieją wewnętrzne mechanizmy regulujące postępowanie w kategoriach standardów normatywnych obserwatora odnoszących się do stosowności percypowanego zachowania, a także do poczucia własnej skuteczności co do możliwości wykonania czynności oraz osiągnięcia zamierzonych rezultatów.

Bezpośrednie naśladowanie w postaci przemocy kopiowanej jest zjawiskiem zmiennym w statystykach policyjnych. Dowiedziono, iż określone morderstwa zarówno

popelnione rozmyślnie, jak i nieumyślnie, są wypadkową percepcji zachowań antyspołecznych i pojawiły się w drodze kopiowania zaobserwowanej sytuacji. Ponadto zauważono korelację między spektakularnymi samobójstwami a liczbą późniejszych targnięć na własne życie. Zjawisko to nazwano „efektem Wertera” (Jonas, 1992, za Krahe, 2006).

2.2.3. Koncepcja agresji jako reakcji na frustrację

Koncepcję agresji odnoszącą się do instynktu poddano krytyce, przede wszystkim ze względu na brak przesłanek empirycznych (Baron, Richardson, 1994, za: Krahe, 2006), przemawiających za tym postulatem. Idea zainspirowała jednak badaczy do dalszej analizy. W założeniach przyjęli istnienie wewnętrznej siły, która w określonych warunkach zewnętrznych może skutkować pojawieniem się aktów przemocowych. Zwolennicy owej doktryny m. in. J. Dollard, W. Dobb, N. Miller, O. Mowrer, R. Sears korelowali zachowania agresywne z niesprzyjającymi sytuacjami oraz stanami frustracji jednostki. Pierwsza wersja hipotezy frustracji – agresji (Dollard i in., 1939) ujmuje agresję jako wynik popędu do rozładowania stanu frustracji, natomiast frustrację określano w postaci zewnętrznego zakłócenia czynności dążącej do realizacji danego celu. Zauważyć, jednak należy, iż nie każda frustracja w rezultacie zakończy się aktem agresji, czy też nie wszystkie zachowania przemocowe będą wynikiem przeżywanego uprzednio niezadowolenia. Występujące niejasności doprowadziły jednak do zastąpienia poglądu deterministycznego koncepcją probabilistyczną Millera (1941, s. 338), w założeniach której pojawia się teza, iż *frustracja generuje podniety do wielu różnych typów reakcji, m. in. do jakiegoś rodzaju agresji*. Jak podaje autor agresja nie jest jedyną, ale raczej jedną z możliwych reakcji na stan frustracji jednostki.

Podobny pryzmat prezentuje Skorny (1968, s. 58) akcentując dwa, szczególnie istotne w jego odczuciu, założenia koncepcji Dollarda i innych (1969), a mianowicie: *pojawienie się agresji zawsze każe domyślać się istnienia frustracji oraz każda frustracja prowadzi do wystąpienia jednej z form agresji*. Ów przesłanie zdają się być jednak zbyt uproszczone, z racji na to, iż nie zawsze w sytuacji frustracji pojawi się akt agresji.

Pewnego rodzaju łącznikiem między frustracją i agresją w przekonaniu J. Dollarda jest gniew. Zauważył on również, że im większa potrzeba realizacji celu i im więcej przeszkód na drodze do urzeczywistnienia zamiarów się pojawia, to ujawnia się wyższy poziom frustracji osoby. Na poziom frustracji wpływa również ilość niesprzyjających sytuacji występujących jednocześnie oraz częstotliwość ich pojawiania się. Ponadto Dollard i

współpracownicy (1939, za: Skorny, 1968) doszli do wniosku, że jednostka, która często doświadczała frustracji będzie reagować większą agresją niż osoba, która doznawała niezadowolenia rzadziej. Fakt ten tłumaczył zjawiskiem kumulowania się stanów pobudzenia na skutek odczuwanej frustracji. Literatura tematu podaje, iż strach przed karą może zahamować ekspresję agresji, stłumiona agresja może przejawiać się w innej formie lub zostać przemieszczona (Strelau, 2000).

A. H. Buss (1939, za: Kmiecik-Baran, 1999, s. 18) zwracał uwagę na szczególne znaczenie gniewu zaznaczając, iż *jedynym aspektem agresji jako popędu jest emocjonalna reakcja gniewu. Jeżeli agresja nie ma charakteru gniewnej agresji, to nie można jej interpretować jako popędu*. Ponadto wyróżnił czynniki generujące zjawisko agresji oraz warunkujące jej siłę. Zliczył do nich: stopień frustracji, pojawienie się kary, która może powstrzymać akt przemocowy, ponadto fakt, iż może owo zachowanie być przeniesione, bądź może przybrać charakter otwarty, wówczas szybciej i efektywniej zmniejszy powstałe napięcie, aniżeli agresja ukryta. Autor zauważył także, że zachowania tego typu mogą przybierać różny kierunek, jak również nie każda sytuacja okraszona frustracją doprowadzi do aktu agresji (Buss, 1939, za: Kmiecik-Baran, 1999). W przeciwieństwie do czynników, które hamują lub przemieszczają zachowania agresywne wywołane frustracją, obecność sygnałów wywoławczych jest czynnikiem, który umożliwia jej ekspresję.

Berkowitz i LePage (1967) w swoich badaniach dowiedli znaczenia sygnałów wywoławczych agresji jako zmiennych pośredniczących pomiędzy stanem frustracji i agresji. Metaanaliza 57 badań przeprowadzona przez Carlsona, Marcus-Newhalla oraz Millera (1990, za: Krahe, 2006, s. 39), doprowadziła do sformułowania wniosku, iż *obecność sygnałów wywoławczych agresji w otoczeniu eksperymentalnym prowadzi do wzrostu reagowania agresywnego*. Tym samym hipoteza frustracji-agresji, będąca pierwotnie konstruktem popędowym, wyewoluowała w ujęcie bardziej złożone, u podłoża którego akcentuje się ocenę poznawczą sygnałów określonego zdarzenia jako zmienną pośredniczącą pomiędzy sytuacją frustracji a zachowaniem agresywnym.

Odmienną optykę agresji jako popędu prezentuje R. R. Sears (1939, za: Cofer i Appley, 1972), który zauważa, iż w wyniku zderzenia się dwóch równie silnych tendencji, tzn. jedna wypływająca z oczekiwania gratyfikacji, natomiast druga powiązana jest z karą za dane zachowanie, powstają dwa popędy, a mianowicie agresji i zależności. Sears (1939, za: Cofer i Appley, 1972) upatrywał genezy owych popędów w okresie wczesnego dzieciństwa. Zakładał pojawienie się zachowań o charakterze instrumentalnym, które mogą być wzmacniane poprzez nagradzanie, np. uzyskując uwagę, czy zainteresowanie. Do zachowań

typu agresywnego zaliczono: krzyk, głośny płacz, uderzanie i kopanie przedmiotów oraz gwałtowne nieskoordynowane ruchy. Natomiast do typu zależnościowego sklasyfikowano: bezsilność, niezaradność, cichy płacz, skarga, prośba. Okoliczność generująca silną frustrację w momencie zahamowania czynności karą może spowodować ekspresję agresji, lecz przemieszczoną na obiekt zastępczy. Wykazano, że im mniejsze podobieństwo obiektu zastępczego z macierzystym źródłem frustracji, tym niższy poziom agresji skanalizowanej na innym przedmiocie.

2.3. Rodzaje zachowań agresywnych

Z uwagi na liczne definicje pojęcia agresji i różne pryzmaty postrzegania tegoż zjawiska, literatura tematu obejmuje różnorodne klasyfikacje zachowań agresywnych w zależności od przyjętego kryterium, np. cel, motywy, przedmiot, skutki itd.

Zważywszy na klasyczny podział reprezentowany przez Z. Skornego (1969), który dokonuje rozróżnienia agresji poprzez optykę przedmiotu na fizyczną i słowną, występujące w postaci bezpośredniej oraz pośredniej. W zakresie agresji fizycznej można wyodrębnić formę bezpośrednią polegającą na ataku skierowanym wprost na przedmiot (rzecz lub osobę), oraz postać pośrednią, kiedy zachowanie przemocowe generujące przykrość lub szkodę nie jest scedowane wprost na przedmiot agresji, ale osoba będąca celem odczuwa skutki tego postępowania. Analogiczne rozróżnienie można zastosować w przypadku agresji słownej, dzieląc ją na bezpośrednią, przyjmującą pejoratywny charakter wypowiedzi skierowanej wprost i mającej na celu wyrządzenie przykrości, krzywdy, upokorzenie, poniżenie, zastraszenie, dewaluację poczucia własnej wartości, oraz wyszczególniając postać pośrednią agresji pojawiającą się w momencie, gdy agresor kieruje wypowiedzi nie wprost, lecz do osób innych, jednakże przyjmuje podobny motyw wyrządzenia przykrości czy krzywdy.

E. Fromm (2005) przedstawił nie tylko aspekt biologiczny, ale również źródło agresji, dzieląc agresję na:

- biologicznie przystosowawczą (agresja niezłośliwa), wyrażająca się w naturalnej reakcji człowieka na zagrożenie. Jest to forma adaptacyjna występująca zarówno u ludzi, jak i u zwierząt,
- biologicznie nieprzystosowawczą (agresja złośliwa), pojawia się wyłącznie w zachowaniu ludzi i wyraża się silnym dążeniem do destrukcji osoby lub rzeczy, a ponadto towarzyszy jej duże okrucieństwo.

Autor (Fromm, 1973, za: Frączek, 1996) prezentuje jeszcze inne kryterium, otóż ze względu na charakter postawy przemocowej można wyodrębnić agresję obronną i destrukcyjną. Pierwsza odgrywa funkcję adaptacyjną, służy ochronie życia i jest uruchamiana w wyniku bezpośredniego zagrożenia. Zauważyć można zatem korelację z biologicznie przystosowawczym działaniem. Druga natomiast nie jest wypadkową bezpośredniego zagrożenia, przejawia się w formie ataku i cechuje ją okrucieństwo działania, podobnie jak w sytuacji agresji nieprzystosowawczej.

Zbieżne założenia wytypował również J. Ranschburg (1993) dzieląc agresję na obronną i atakującą, a ponadto podkreślił instynktowny charakter obu typów. Zważywszy na formę i funkcję autor wyszczególnił agresję:

- fizyczną wyrażającą się poprzez takie zachowania jak: bicie, kopanie, gryzienie itd.
- słowną odzwierciedlającą się poprzez przezywanie, groźby, oszczerstwa itp.
- wrogą mającą na celu wyrządzenie krzywdy czy sprawienie bólu,
- przemieszczoną pojawiającą się, gdy agresor przenosi akt na osobę nie będącą czynnikiem generującym takowe zachowanie,
- odwzajemnioną, która stanowi odpowiedź na podobne działanie.

Ponadto Ranschburg (1993) ze względu na cel, źródło i przedmiot dokonał podziału na agresję:

- społeczną skierowaną przeciwko innym ludziom, społeczeństwu,
- prospołeczną stosowaną w obronie społeczeństwa, zadawana w imię społeczeństwa,
- afektywną, której motywem jest wyrządzenie krzywdy człowiekowi,
- instrumentalną stosowaną jako narzędzie do realizacji określonego celu.

Zbliżony podział propagował S. Tokarski (1998) dzieląc agresję na:

- bezpośrednią, która występuje w momencie napotkania przeszkody uniemożliwiającej realizację działania, pojawia się wówczas wrogość skierowana wprost na innych lub siebie, a ponadto zauważalna jest tutaj przewaga agresora nad atakowanym,
- przemieszczoną występującą w sytuacji, gdy przewaga nad atakowanym jest nie możliwa do osiągnięcia pod względem fizycznym, psychicznym czy ekonomicznym, a wrogość jest przekierowana na obiekt zastępczy,
- introwertywną pojawiającą się, gdy eskalacja wrogości, złości czy frustracji jest scedowana na samego siebie, towarzyszy temu poczucie winy i inklinacja ukarania siebie.

Klasyfikację zawierającą sześć aspektów agresji zaproponowała J. Grochulska (1993) wyróżniając: agresję fizyczną (bicie, groźenie biciem, zachęcanie do bicia, odbieranie siłą, niszczenie cudzych rzeczy), agresję słowną (przezywanie, dokuczliwość słowna,

wyśmiewanie się, klótnie), karanie (stosowanie kar za przewinienia, propozycja zastosowanie kary), skarżenie (akt skarżenia, grożenie czy propozycja skarżeniem), pochwała agresji (aprobata zachowań przemocowych, zgoda na wspólną agresję) oraz zachowania o charakterze egoistycznym.

A. Buss (1961, za: Minirth, Meier, Arterburn, 1998) poza podziałem syndromu agresji na fizyczną i werbalną wyodrębnił formę czynną i bierną tegoż zjawiska. Pierwsza odnosi się do negatywnego działania, którego celem jest wyrządzenie szkody i przyjmuje formę łatwiej obserwowalnego zachowania. Agresja bierna uwidacznia się, gdy jednostka powstrzymuje się od danego czynu, co finalnie powoduje wywołanie szkody osobie będącej przedmiotem agresji. Ponadto badacz rozróżnił agresję:

- behawioralną, mającą charakter działania zorientowanego bezpośrednio przeciwko osobie lub rzeczy,
- symboliczną, odnosi się do osób bądź rzeczy, które w symboliczny sposób reprezentują właściwy przedmiot agresji,
- tematyczną, odnoszącą się do konkretnych wypowiedzi słownych pojawiających się podczas badania testami projekcyjnymi (A. Buss, 1961, za: Minirth, Meier, Arterburn, 1998).

A. Buss wspólnie z A. Durkee (za: Siek, 1984) podkreślają, iż syndrom agresji może przejawiać się w różnych formach, mianowicie jako:

- napastliwość fizyczna w postaci fizycznego ataku, bójki czy niszczenia mienia,
- napastliwość słowna pojawia się jako krzywda w formie słownej, obejmuje zarówno wypowiedz, jak i warstwę językową,
- podejrzliwość ukazuje się wówczas, gdy własne nieprzyjemne odczucia są projektowane na innych, towarzyszy temu przeświadczenie, że inni ludzie kierują się wyłącznie złymi intencjami wyrządzenia krzywdy,
- negatywizm odzwierciedla się w takich aktach jak: bunt, opór przed wypełnianiem oczekiwań,
- drażliwość wyraża się poprzez: wybuchowość czy gotowość do pejoratywnego czynu nawet z błahego powodu ,
- uraza jest reakcją gniewu na zaistniałą lub wyobrażoną krzywdę,
- poczucie winy jest manifestowane jako obwinianie się, skrajnie negatywne ocenianie siebie.

Literatura ujmuje również klasyfikację syndromu agresji ze względu na przyjęty kierunek reakcji na autoagresję, skierowaną wobec samego siebie oraz alloagresję zorientowaną na otoczenie (Radziwiłłowicz, 1997; Tomaszewski, 1963). Akty autoagresji

mogę pełnić różne funkcje i przybierać rozmaite formy, od komunikatów słownych po zachowania presuicydalne. Działania takowe służą często jako sposób rozładowania przykrych emocji, poprzez rozładowanie napięcia czy zmniejszenia poczucia winy, gniewu czy wstydu. Zachowania autodestrukcyjne mogą również wynikać z potrzeby zwiększenia poczucia kontroli czy autonomii, jak to ma miejsce w przypadku zaburzeń łaknienia: anoreksji czy bulimii. Mogę być także odzwierciedleniem przeżytych traum, a tego rodzaju działania stają się lustrem doświadczonej krzywdy, jest to sposób wyrażenia doznanej krzywdy, bądź też osoba w ten sposób ponownie przeżywa sytuację urazową, a zachowanie takie można rozumieć jako strategię radzenia sobie z trudnym doświadczeniem. Autoagresja może również stwarzać sposobność do zaopiekowania się sobą, koncentracji na sobie i własnym bólu już nie tylko psychicznym. Zachowanie autodestrukcyjne może być także wynikiem poczucia wstydu, winy czy przypisywania sobie odpowiedzialności za doznaną krzywdę. Karanie siebie pełni wówczas rolę pokuty i umożliwia finalnie uwolnienie się od trudnych emocji (Eckhardt, 1998; Babiker, Arnold, 2002).

Autoagresja może przyjmować charakter jawny oraz ukryty. Forma jawna przejawia się jako okaleczanie własnego ciała poprzez: zadawanie ran ciętych na nogach, ramionach, brzuchu, rozdrapywanie do ran zewnętrznych powłok skóry, przypalanie skóry np. papierosem, czy ekspozycja skóry na działanie żrącego kwasu. Okaleczenia ciała nie prowadzą do śmierci, a stanowią swego rodzaju manifest lub strategię radzenia sobie z emocjami. Jak literatura podaje działania takowe w 83% dotyczą kobiet, które inicjują zachowania destrukcyjne już w wieku adolescencji. Natomiast autoagresja ukryta ma na celu zainteresowanie sobą, zaopiekowania sobą, dlatego też autoagresor doprowadza do pojawienia się dolegliwości fizycznych lub psychicznych, które następnie mogą skutkować hospitalizacją lub wzmożoną opieką (Eckhardt, 1998).

Podobne ujęcie prezentuje Kosewski (1977), który wskazuje iż agresję można postrzegać poprzez pryzmat widocznych zachowań. Zaliczył tutaj agresję jawną i ukrytą. Pierwsza z nich przejawia się w postaci fizycznej bądź słownej oraz bezpośredniej, natomiast druga przyjmuje formę oszczerstw czy pomówień.

J. Wolińska (2000) dokonuje wieloaspektowego przeglądu klasyfikacji agresji prezentując kilka kryteriów, dzieląc agresję ze względu na:

- podmiot zachowania destrukcyjnego: indywidualna (gdzie agresor występuje jako jednostka indywidualna) oraz grupowa (agresorem staje się grupa osób),
- kierunek agresji: skierowana na inne osoby lub przedmioty oraz skierowana na samego siebie (autoagresja),

- formy agresji: bezpośrednia, pośrednia, przemieszczona, słowna, fizyczna, czynna, bierna, jawna i ukryta,
- celowość działania: zamierzona oraz niezamierzona,
- złożoność: prosta oraz złożona,
- czynniki generujące agresję: reaktywno-emocjonalna w postaci wewnętrznego impulsu wyrządzenia krzywdy lub cierpienia innej osobie, lub narzędzie umożliwiające realizację planów,
- czynniki zewnętrzne prowokujące agresję: instrumentalna, impulsywna, frustracyjna, wyuczona, wywołana przez komunikaty słowne innych ludzi, powstała w wyniku niepowodzeń działań własnych,
- sposób realizacji: behawioralna, wyobrażeniowa, tematyczna oraz symboliczna.

Ponadto według A. P. Goldsteina, B. Glicka oraz J. C. Gibbisa (2004), ażeby doszło do demonstracji wysokiego poziomu wzbudzenia złości i agresji, poza czynnikami zewnętrznymi, takimi jak prowokujące słowa, gesty czy zachowania innej osoby, winny pojawić się również tzw. wyzwalacze wewnętrzne, np. co jednostka myśli, mówi w określonej sytuacji konfliktowej. Również Z. Skorny (1968) zaznacza, iż przy analizie syndromu agresji należy uwzględnić czynniki zewnętrzne, czyli określone bodźce i sytuacje, które mogą stać się przyczyną zachowania destrukcyjnego. Zdaniem autora mogą to być drażniące zachowania, wypowiedzi innych osób

Klasyfikacja ujmująca syndrom agresji poprzez pryzmat poziomu kontroli emocjonalnej, wyodrębnia typ afektywny oraz instrumentalny. Agresja typu afektywnego przejawia się w formie przestępczości impulsywnej, gwałtownej, natomiast instrumentalny obejmuje przestępczość przeciwko własności i stanowi sposób realizacji zamierzeń innego rodzaju, aniżeli wyrządzenie krzywdy (Jaworska, 2012).

2.4. Psychospołeczne funkcjonowanie młodych dorosłych agresywnych

Literatura tematu nakreśla, iż zachowania o charakterze agresywnym są niejako wdrukowane w okres adolescencji i można je rozważać w pewnym stopniu jako normatywne, gdyż większość osób w tym przedziale wiekowym cechuje tego rodzaju działanie. Istnieje jednak, pewien odsetek młodzieży, która wykazuje wysoki oraz trwały poziom zachowań destrukcyjnych, a to już wykracza poza dopuszczalne normy. W okresie dorastania oraz wczesnej dorosłości zarówno wzorzec, jak i poziom agresji ulega zmianie. Zachowania agresywne stają się bardziej szkodliwe, a poziom przemocy wyższy (Loeber, Hay, 1997).

Istotną zmianą we wzorcu agresywnego zachowania jaka dokonuje się w wieku adolescencji, porównawszy do etapu rozwojowego poprzedniego, jest przyjmowanie postaci bardziej zorganizowanej społecznie. W okresie dorastania grupa rówieśnicza odgrywa znaczącą rolę, wrasta w tym czasie silna potrzeba przynależności, afiliacji do grupy, potrzeba uznania, akceptacji, a z drugiej strony pojawia się kryzys rodziców rozszerzający się na wszystkich dorosłych. Wzmaga w młodym człowieku bunt i chęć uzyskania pełnej autonomii i niezależności. W tym czasie pojawia się także kryzys idei i wiary, a adolescent ponownie buduje własną hierarchię wartości i idei. Brak wsparcia i zrozumienia ze strony nieagresywnych rówieśników popycha młodego do poszukiwania grup o podobnych ideach, co nie rzadko kończy się przynależnością do subkultur, gangów itp.

Agresja młodego człowieka uzewnętrznia się w bardzo zróżnicowany sposób. Młodzież impulsywna i labilna emocjonalnie często ukazuje zachowania agresywne, natomiast uczniowie lękliwi i zamknięci w sobie wyrażają w ten sposób przeżywaną frustrację. Pierwszym sygnałem zapowiadającym zachowanie przemocowe jest rozpoznawanie gniewu w ekspresji mimicznej dorosłych, a ów umiejętność posiadają już trzymiesięczne niemowlęta. Kolejnym etapem jest wyrażenie przez dziecko gniewu w odpowiedzi na frustrację pojawiającą się w drugiej połowie pierwszego roku życia. W drugim i trzecim roku życia behawioralne wyznaczniki agresywnego zachowania jawią się w kontaktach z rówieśnikami oraz z dorosłymi i przyjmują formę: aktów stosowania siły fizycznej oraz napadów złego humoru.

Literatura tematu podaje, iż w okresie dzieciństwa występuje agresja proaktywna i reaktywna, u podstaw których leżą procesy poznawcze, emocjonalne i motywacyjne. Agresja proaktywna generowana jest w oparciu o sferę poznawczą. Manifestuje się mocno agresywnymi i antyspołecznymi postawami, którym przyświeca przekonanie, iż zachowanie przemocowe jest narzędziem do realizacji określonego celu oraz wskaźnikiem skuteczności urzeczywistnianego działania. Sfera emocjonalna obejmuje niski poziom lęku, niski poziom empatyczności względem otoczenia oraz również niski poziom poczucia winy. Sferę motywacji cechują antyspołeczne cele, niska potrzeba budowania relacji interpersonalnych, niski poziom pobudzenia fizjologicznego oraz silna potrzeba stymulacji. Agresja reaktywna w oparciu o sferę poznawczą odznacza się deficytami w sposobie przetwarzania informacji płynących z otoczenia, w wyniku czego pojawia się tendencja do przypisywania wrogości otoczeniu. Ponadto ukazują się błędy w odczytywaniu oraz interpretacji informacji docierających z zewnątrz, a także niepoprawne wybory własnych reakcji na bodziec. Do symptomów sfery motywacyjnej można zaliczyć: zachowania antyspołeczne, niska potrzeba

budowania relacji społecznych, wysoki poziom reaktywności, wysoki poziom pobudzenia fizjologicznego oraz niska tolerancja na frustracje oraz zachowania o charakterze prowokacyjnym (Binczycka-Anholzer, 1998).

Na etapie wczesnoszkolnym uwidaczniają się już różnice w wyrażaniu agresji między chłopcami a dziewczynkami. U chłopców działania przemocowe osiągają generalnie wyższy poziom w porównaniu do dziewczynek, jednakże u płci żeńskiej uwidacznia się znaczny stopień agresji werbalnej w postaci np. wyzywania czy stosowania wulgaryzmów, oraz agresji relacyjnej np. w formie wykluczenia innych uczniów (Crick, Grotpeter, 1995, Rys, Bear, 1997, za: Krahe, 2006). Socjalizacja szkolna prowadzi do wzrostu umiejętności samoregulacji oraz kompetencji społecznych, co już w okresie średniego dzieciństwa rzutuje na spadek zachowań o charakterze agresywnym. W okresie adolescencji i wczesnej dorosłości działania przemocowe nabierają większej szkodliwości społecznej. Różnice płciowe w agresywnych czynnościach w tym okresie, zaznaczają się, wykazując iż u dziewcząt w większym stopniu zastępowane są nieagresywnymi strategiami rozwiązywania konfliktów, podczas gdy u chłopców w okresie adolescencji dochodzi do apogeum (Krahe, 2006). Na pojawienie się zachowań agresywnych mają także wpływ ogólne zmiany zachodzące w sferze poznawczej i emocjonalnej, a w szczególności: błąd atrybucji w relacjach społecznych, niska kontrola emocjonalna, niski iloraz inteligencji, zaburzenia koncentracji czy nadpobudliwość psychoruchowa (Radochoński, 2007).

Podejście tradycyjne utrzymuje, że agresja jest domeną mężczyzn, co może wynikać z faktu, iż jest ona bardziej widoczna, łatwa do obserwowania, natomiast płęć piękna raczej preferuje formę pośrednią, werbalną czy relacyjną. Postulat ten znalazł poparcie w wynikach badań K. Ostermana (1998) wskazujących na wyższą agresywność chłopców z dominującą formą fizyczną, zaś u dziewczyn częściej obserwowano werbalny charakter agresji, który w okresie dorastania zmieniał się na relacyjny. Istnieją wyniki badań, które uwidaczniają ograniczenia owego podejścia, gdyż największe różnice ukazano w przypadku agresji fizycznej męskiej i kobiecej, najmniejsze, bądź żadne w przypadku werbalnej (Archer, 2004, za: Konopka, Frączak, 2013).

B. Wojciszke (2014) wskazuje jednak na określone czynniki warunkujące zaistnienie w przewadze agresji męskiej, a mianowicie gdy:

- szkoda o charakterze fizycznym, a nie psychicznym,
- duża szkoda wyrządzona poprzez działanie agresywne,
- zachowanie przemocowe jest w konkretnej sytuacji pożądane, dopuszczalne i godne pochwały,

- kobieta jest przekonana o nieagresywności własnej płci, czyli ulega autostereotypowi.

Trudność pojawia się jednak w ocenie szkodliwości działania agresywnego. W przypadku agresji kobiecej, czyli relacyjnej i pośredniej, nie prowadzi bezpośrednio do szkód natury fizycznej, do uszczerbku na zdrowiu, jednakże może doprowadzić do szkód natury emocjonalnej, psychicznej (negatywne przeżycia emocjonalne, obniżony nastrój, obniżona samoocena, cierpienie), co w konsekwencji dalekosiężnej jest dużą szkodą.

Na podstawie danych płynących z badań m.in. R. Loebera i M. Stouthamer-Loebera (1998, za: Krahe, 2006) wynika, że poziom agresji wykazuje tendencję spadkową w toku rozwoju życia człowieka. Należy zatem wnioskować, iż wzorzec tej skłonności uwidacznia charakter normatywny wiekowo owego zachowania. Nie można jednak zapomnieć o nastolatkach, u których nie następuje spadek a wzrost agresywnego postępowania. Istotne jest również zaakcentowanie, czy forma agresji ulega zmianie, czy też poddaje się w toku rozwoju eskalacji od postaci mniej do bardziej przemocowe. Istnieją dwa rodzaje eskalacji, a mianowicie długoterminowa, która wyraża coraz bardziej poważne działania przemocowe, oraz eskalacje krótkoterminową, obrazującą gwałtowny wzrost aktów przemocowych. U adolescentów obserwuje się pewne prawidłowości dotyczące eskalacji zachowań agresywnych. J. Konopnicki wyróżnił trzy fazy tegoż zjawiska (Stankowski, Stankowska, 2002, Binczycka-Anholzer, 1998):

- kradzieże, kłamanie, objawy neurotyczne i włóczęgostwo,
- bunt przeciwko dorosłym, labilność emocjonalna, wagarowanie,
- przestępczość, chuligaństwo, wykolejenie moralne, zaawansowane nerwice.

Biologiczne ujęcie genezy agresji dostarcza niezwykle ciekawych danych dotyczących ogniska zachowania przemocowego, a mianowicie układu limbicznego, dokładniej rzecz ujmując ciała migdałowatego. W sytuacji problemowej struktura ta wysyła sygnał alarmowy w postaci określonych neurotransmiterów do podwzgórza, który z kolei pobudza współczulny układ nerwowy. Zaktywizowany układ stymuluje nadnercza do uwolnienia adrenaliny oraz noradrenaliny. Substancje te mobilizują organizm do obrony przed potencjalnym zagrożeniem, a dokładniej do walki bądź ucieczki (Kalat, 2006; Rothschild, 2004). Ów związki chemiczne należą do grupy neurohormonów katecholaminowych, a ich potoczna nazwa to hormony reakcji stresowej, czy też krócej hormony stresu. Adrenalinę określa się skrótem hormon 3xF, z języka angielskiego fright, fight and flight, co w tłumaczeniu oznacza: hormon strachu, walki i ucieczki. Ponadto należy również wspomnieć o innych hormonach

warunkujących zachowania przemocowe, m. in. testosteron oraz serotonina. Niski poziom serotoniny generuje wzrost agresji, natomiast w przypadku testosteronu to wysoki poziom sprzyja działaniom pejoratywnym, stąd też przekonanie o większej agresywności u mężczyzn (Aronson, Akert, 1997).

Ponadto istnieją inne czynniki natury biologicznej, warunkujące występowanie agresji. Należy do nich:

- ekspresja genów: MAOA (mutacja genu MAOA u mężczyzn skutkuje atakami agresji; jest odpowiedzialny za produkcję enzymu degradującego serotoninę w neuronach), transportera serotoniny (gen 5-HTT; w przypadku kobiet negatywne skutki pojawiają się przy odmianie krótkiej owego genu, natomiast dla mężczyzn niebezpieczna jest odmiana długa, a ponadto niska genetycznie ekspresja w obszarze kontrolnym genu 5-HTT dwukrotnie zwiększa ryzyko zachowań przemocowych w porównaniu do osób z ekspresją wysoką), transportera i receptora dopaminy (gen DAT1; odpowiada za produkcję białka transportera dopaminy adsorbującego neurotransmitter w połączeniach synaptycznych oraz połączeniach receptora genu DRD2; homozygota DRD2 podwaja ryzyko agresji, natomiast heterozygota DRD2 zwiększa je jedynie o 20%), COMT (gen determinujący międzykomórkowe enzymy błony postsynaptycznej neuronów; enzym ten bierze udział w degradacji katecholamin takich jak adrenalina, noradrenalina, dopamina; homozygoty w przypadku polimorfizmu określającego niską aktywność genu COMT ukazywali znacznie podwyższony wskaźnik agresji);

- zaburzenia neurologiczne w mózgowiu, zwłaszcza w okolicy płatów czołowych decydujących za procesy podejmowania decyzji i przewidywania konsekwencji, natomiast w obszarze regionu przedczołowego znajduje się układ limbiczny kontrolujący i regulujący emocje oraz reakcje na impulsy z układu limbicznego. W efekcie owych zaburzeń pojawia się upośledzenie hamowania struktur podkorowych, wzrost negatywnych reakcji o charakterze emocjonalnym oraz wzrost brutalnego zachowania. Ponadto przejawia się widoczna słaba kontrola emocjonalna, brak empatii oraz krytycyzmu, impulsywność, predyspozycje do zachowań przemocowych oraz agresja. Zaburzenia w obszarze przyśrodkowej części płata skroniowego powoduje: przerywane zaburzenie kontroli impulsów, zaburzenia intelektualne, zaburzenia procesów pamięciowych, halucynacje słuchowe, wybiórcze zaburzenia językowe, napady nieprovokowanego gniewu i zdeorganizowane działania agresywne;

- ekspozycja matek na czynniki szkodliwe, między innymi alkohol, nikotyna, narkotyki (badania Orlebeke'a z roku 1999 ukazują, iż dzieci matek palących ujawniają

zachowania opozycyjne, agresywność oraz hyperaktywność; alkohol uszkadza ciało modelowane w wyniku czego pojawia się upośledzenie percepcji oraz rozwoju funkcji psychospołecznych, utrata zdolności społecznych, podwyższona impulsywność, labilność oraz wrogość, a to z kolei może wpłynąć na wyższą przestępczość nieletnich);

- niedotlenienie w okresie ciąży i porodu doprowadza do uszkodzenia struktur mózgowych (lezje hipokampa generują upośledzenie kontrolowania zachowań agresywnych; osłabiony rozwój OUN również predysponuje do zachowań o charakterze przestępczym i przemocowym;

- niedożywienie w okresie dzieciństwa (wyniki badań prowadzonych przez Liu w 2004 na grupie niedożywionych do 3 r. ż. a zachowaniami negatywnymi w wieku 8, 11 i 17 lat, wskazują korelację między stopniem niedożywienia a agresywnością, hiperaktywnością oraz obniżonym wskaźnikiem inteligencji);

- deficyty żywieniowe, a w szczególności dieta uboga w tryptofan (aminokwasowy prekursor serotoniny);

- niedobory żelaza i cynku u dzieci powodują redukcję transporterów dopaminergicznych;

- zatrucia metalami ciężkimi, m.in. ołowiem, cynkiem, miedzią (Heitzman, 2015).

Zaprezentowane rozważania ukazują mnogość perspektyw warunkowania biologicznego agresji. Zaakcentowano również pojawiające się różnice płciowe w determinantach zachowań przemocowych, które można zebrać w trzy główne koncepcje, a mianowicie: psychobiologiczne, biofizjologiczne oraz społeczno-kulturowe.

Pierwszy konstrukt teoretyczny zakłada, iż różnice między płciami, pojawiają się nie tylko pod względem anatomicznym i fizjologicznym, ale również w zakresie predyspozycji ukształtowanych w toku ewolucji (mężczyzna dbał o bezpieczeństwo rodziny, naznaczał pozycje, dominację grupie, natomiast kobieta dbała o „ognisko domowe” i potomstwo). Drugi postulat uwypukla założenie, iż agresja pełni odmienne funkcje u kobiet i mężczyzn. Zwolennicy tegoż ujęcia opierają się na roli hormonów, a zwłaszcza testosteronu, który potęguje zachowania przemocowe. Badacze wskazują na wyniki analiz określające aż siedmiokrotnie wyższy poziom tego hormonu u mężczyzn (Konopka, Frączak, 2013). Wyniki innych badań prowadzonych przez holenderską grupę naukowców pod kierownictwem Van Goozena potwierdzają powyższe założenia. Analizy prowadzono na 50 badanych poddanych zabiegowi zmiany płci. Pierwsza grupa transseksualistów otrzymywała testosteron, ażeby uwydatnić cechy męskie, natomiast drugiej – środki obniżające stężenie testosteronu we krwi, by wygenerować cechy żeńskie. Zauważono, iż u kobiet przyjmujących testosteron wzrosła

agresja oraz podniecenie seksualne, natomiast u mężczyzn spadek testosteronu sprawiał, że łagodnieli i stawali się mniej pobudliwi seksualnie. Należy zaznaczyć, że mechanizm oddziaływania testosteronu na agresję nie jest klarowny, ponieważ zauważono także wpływ tegoż hormonu na poszukiwanie wrażeń oraz rywalizację.

Psychosomatycy są przekonania, że niektóre hormony typowo żeńskie, mogą generować agresję u kobiet. Szczególnie podkreślają hormony cyklu menstruacyjnego, które wywołują zaburzenia natury ginekologicznej. Zaburzenia mogą także występować jako następujące zespoły: zespół napięcia przedmiesiączkowego - PMS (premenstrual syndrome) oraz przedmiesiączkowe zaburzenie dysforyczne - PMDD (premenstrual dysphoric disorder). Kobiety doświadczające tych problemów, częściej cierpią na lęk i depresję, bezsenność lub nadmierną senność i dolegliwości bólowe. Ponadto PMS oraz PMDD mogą nasilać wcześniej występujące zaburzenia psychiczne lub być czynnikiem, który je wyzwał. Szacuje się, że PMS występuje u około 10–30% miesiączkujących kobiet. Obraz kliniczny owego zaburzenia może obejmować różne symptomy, ale zazwyczaj są to:

- objawy somatyczne obejmujące: obrzęki, tkliwość piersi, bóle, w tym bóle głowy oraz wzdęcia;
- objawy behawioralne mieszczą: zaburzenia snu, zmiana łaknienia, osłabienie koncentracji oraz zainteresowań, a także wycofanie społeczne;
- objawy zaburzeń emocjonalnych to: drażliwość, wahania nastroju, lęk/napięcie, depresja oraz poczucie braku kontroli.

Symptomy pojawiają się lub nasilają podczas fazy lutealnej cyklu menstruacyjnego i ustępują lub łagodnieją na początku fazy folikularnej (Bodzon, 2013; Luban-Płozza, Pöldinger, Kroger, Wasilewski, 1996; Tylka, 2000).

Na PMDD cierpi około 2–9% miesiączkujących kobiet. Podobnie jak w przypadku PMS, symptomy PMDD pojawiają się w czasie fazy lutealnej, zaczynają ustępować po rozpoczęciu fazy folikularnej, a w tygodniu po menstruacji zanikają całkowicie. Objawy w przebiegu PMDD przypominają symptomy typowe jak dla PMS, lecz charakteryzują się większym nasileniem i dłuższym czasem trwania. Dolegliwości te mogą zaburzać funkcjonowanie w pracy, szkole, domu oraz wpływać negatywnie na relacje międzyludzkie.

Etiologia objawów zaburzeń cyklu menstruacyjnego wskazuje, że mogą być zależne od zmian stężenia estrogenów i progesteronu oraz miejscowego uwalniania prostaglandyn, ponadto jest także możliwy wpływ estradiolu i progesteronu na układy neuroprzebieżników:

serotoniny i kwasu gamma-aminomasłowego (GABA), niemniej jednak należy także brać pod uwagę predyspozycje genetyczne.

Badania A. Moir oraz D. Jessel (1998) wskazują, że ok. 3-4% kobiet przejawia cykliczne napady agresji, które przyjmują charakter brutalnych zachowań przemocowych. Autorzy badania źródeł owego stanu rzeczy upatrują w obniżającym się poziomie progesteronu – hormonu spokoju i dobrego nastroju. Ponadto uczeni zauważyli, iż tuż przed wystąpieniem miesiączki poziom cukru w organizmie kobiety spada drastycznie. Fakt ten w połączeniu z dietą ubogą w węglowodany generuje wyrzut adrenaliny pobudzającej ciało do działania, a przy niskim poziomie progesteronu, jak podają autorzy badania, łatwo o niepohamowaną agresję.

W literaturze tematu istotnym aspektem w rozwoju zachowań przemocowych są wzorce społeczno-kulturowe. P. Dzieduszyński (2007) poddaje analizie teorię uczenia A. Bandury przypisując największe znaczenie wzorcom, a szczególnie różnicom w wychowaniu dziewczynek i chłopców, stereotypom zachowań odmiennym ze względu na płeć, narzucaniu ról społecznych czy powinności. Dziecko w toku uczenia się asymiluje te wzorce i traktuje je jako własne, wewnętrzne. Wyniki badań A. Bandury (1961) przeprowadzone z użyciem agresywnej lalki Bobo, potwierdzają główne postulaty teorii społecznego uczenia się i wskazują, że człowiek uczy się agresywnych zachowań poprzez obserwację takowych zachowań, a następnie naśladowanie czynności. Dzieci modelują zachowania rodziców, a następnie innych dorosłych, czy nawet rówieśników.

Równie istotna jest relacja jaka tworzy się pomiędzy opiekunem a dzieckiem. W zależności od zachowania rodzica wobec dziecka zaczyna kształtować się wzór określonego typu przywiązania, które uposaża dziecko w skutki na dalsze etapy rozwojowe. Zauważono, iż dziecko lękowo przywiązane do opiekuna, często wycofuje się i przyjmuje rolę ofiary. Dzieci ze stylem przywiązania unikającym wykazują trudności w sytuacjach frustracji, a to z kolei może skutkować skłonnością do zachowań agresywnych. U dzieci z ambiwalentnym stylem przywiązania pojawiać się będą zaburzenia zachowania szerokiego spektrum, w tym również zachowania prowokacyjne oraz przemocowe mające na celu zwrócenie uwagi opiekuna na siebie (Iniewicz, Dziekan, Czuszkiewicz, 2011). Jak podaje Farrington (1998), dowody empiryczne wskazują, iż ryzyko zachowań negatywnych rośnie w przypadku dzieci wobec których stosowano niekonsekwentne metody wychowawcze, a rodzice przejawiali nieumiejętność radzenia sobie z własną agresywnością.

Ponadto negatywne postawy rodzicielskie mogą przyczynić się do ukształtowania pejoratywnych zachowań dzieci. Jak podaje D. Olweus (1998, za: Kołodziejczyk, 2004) stosowanie metod wychowawczych opartych na karach cielesnych wymierzanych w złości i gniewie rodziców, przyzwolenie opiekuna na agresje dziecka, tolerowanie przemocy dziecka względem innych oraz negatywne emocjonalnie nastawienie rodzica przejawiające się brakiem bliskich więzi i chłodem emocjonalnym szczególnie w pierwszych latach życia potomka może doprowadzić do wzrostu agresji u dziecka. Postawy te ukazują przede wszystkim przedmiotowe traktowanie dziecka oraz brak poszanowania granic osobistych. Takowe traktowanie może skutkować brakiem ukształtowania się empatii, zaburzeniem osobowości, czy zaburzeniem obrazu siebie (Tyszkowa, 1986). Trudności objawić się również mogą w nieumiejętności stawia granic i poszanowania granic osobistych innych. K. Wolff (1985, za: Kołodziejczyk, 2004) wymienia również inne czynniki rodzinne, które wpływają na agresywne zachowanie dziecka, a mianowicie:

- małżeńska niezgoda,
- nieobecność ojca,
- rodzice złoścący się,
- depresyjność u matki,
- trudne warunki ekonomiczne rodziny,
- rodzina wielodzietna.

Literatura tematu upatruje także przyczyn zachowań agresywnych w zmianach społecznych, kulturowych czy szerzej cywilizacyjnych. D Strzała (2004) podkreśla znaczenie zmian dokonujących się w społeczeństwie pod wpływem tworzących się postaw konsumpcyjnych („mieć” zamiast „być”), łatwego dostępu do subkultur przestępczych, wzrostu kultury materializmu czy też negatywnego wpływu mediów.

Wnioskować należy, iż analizując genezę, mechanizmy, czy też przyczyny zachowań agresywnych nie można tego dokonać nie uwzględniając środowiska, w którym jednostka dorasta, rozwija się i funkcjonuje.

Rozdział 3. Metodologia badań własnych

Celem niniejszego rozdziału jest omówienie procedury przeprowadzenia badań własnych wśród adolescentów. Zaprezentowane zostaną zastosowane narzędzia badawcze: Inwentarz Osobowości NEO-PI-R R. McCrae i P. Costa, Kwestionariusz Agresji A. Bussa i M. Perry'ego, a także Arkusz personalny własnej konstrukcji.

Sformułowany zostanie również problem badawczy dotyczący zależności, jakie występują pomiędzy cechami osobowości a komponentami agresji u młodzieży.

3.1. Problem badawczy i hipotezy

Podjęmowany w pracy problem badawczy skoncentrowany jest na analizie zależności cech osobowości a poziomu i struktury agresji u adolescentów.

Problem badawczy można ująć w formie pytania ogólnego:

P0. Czy i jakie powiązania występują między cechami osobowości a poziomem i strukturą agresji u adolescentów?

Rozwiązanie tego problemu naukowego wymaga uzyskania odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

P1. Czy i jakie powiązania występują pomiędzy cechami osobowości a poziomem agresji u młodzieży?

P2. Czy i jakie powiązania występują pomiędzy cechami osobowości a strukturą agresji u adolescentów?

P3. Czy występują, a jeśli tak to jakie, różnice w cechach osobowości u młodzieży o niskim i wysokim poziomie agresji?

P4. Czy i jakie powiązania występują pomiędzy cechami osobowości a agresją w grupie kobiet i mężczyzn?

P5. Czy i jakie różnice występują w cechach osobowości u adolescentów o różnym typie agresji?

Analiza dotychczasowych badań polskich i zagranicznych (m. in. Buss, 2009, Caspi, 2000, Cervone i in., 2011, Craig, 2010, Danielewska, 2012, Feldman, 2003, Gasiul, 2006, Hall i in., 2013, Kalat, 2006) pozwala na postawienie hipotezy ogólnej:

H0: Występują powiązania między cechami osobowości a poziomem i strukturą agresji u adolescentów.

Oraz hipotez szczegółowych:

H1: Występują powiązania między cechami osobowości a poziomem agresji u młodzieży.

H2: Występują powiązania między cechami osobowości a strukturą agresji u młodzieży.

H3: Występują różnice w cechach osobowości u młodzieży o niskim i wysokim poziomie agresji. Młodzież o niskim poziomie agresji charakteryzować będzie brak neurotyczności, introwertyczność, otwartość na doświadczenia, sumienność i ugodowość. Adolescentów o wysokim poziomie agresji cechować będzie wysoka neurotyczność, ekstrawertyczność, niska ugodowość, brak otwartości na doświadczenia, niska sumienność.

H4: Występują powiązania pomiędzy cechami osobowości a agresją w grupie kobiet i mężczyzn.

3.2. Charakterystyka zastosowanych metod

W badaniu zastosowano dwa testy psychometryczne- Inwentarz Osobowości NEO-PI-R R. McCrae i P.T. Costa i Kwestionariusz Agresji A. Bussa i M. Perry'ego. Badanie przeprowadzono metodą ołówka-papier.

3.2.1. Inwentarz Osobowości NEO-PI-R autorstwa P.T. Costa i R.R. McCrae

Do zbadania cech osobowości użyto Inwentarza NEO-PI-R zawierającego 240 twierdzeń, do których osoba badana ustosunkowuje się wybierając odpowiedni wariant odpowiedzi. Narzędzie dostarcza 35 wyników, tj. 5 podstawowych czynników osobowości (Neurotyczność, Ekstrawertyczność, Otwartość na Doświadczenie, Ugodowość, Sumienność) i 30 obszarów w zakresie powyższych czynników (Zawadzki i in., 1998).

Powstanie kwestionariusza koresponduje z historią badań autorów w zakresie osobowości sięgającą do lat 70 ubiegłego wieku. Początkowo powstała pierwotna wersja Inwentarza znana wówczas pod nazwą NEO Inventory zawierająca 144 itemy oraz pięciostopniową skalę ustosunkowania się badanego. Obszar analizy psychologicznej obejmował trzy elementarne obszary: Neurotyczność, Ekstrawertyczność oraz Otwartość.

Nazwa tegoż narzędzia powstała właśnie jako akronim badanych skal (McCrae, Costa, 1983; za: Siuta, 2006). Dalsze badania dostarczyły rzetelnych danych, które posłużyły następnie do modyfikacji metody NEO Inventory.

Na tej kanwie powstała zmodyfikowana propozycja narzędzia ogłoszonego pod nazwą NEO-PI, składającego się z dodatkowych dwóch skal mierzących Ugodowość oraz Sumienność. Na podstawie przeprowadzonych badań autorzy doszli do wniosku, iż cechy te mają charakter uniwersalny, to znaczy że każda jednostka je posiada, jednak w różnym stopniu. Inwentarz zawierał 181 pozycji kwestionariuszowych, w tym jednej kontrolnej. Mierzył zatem pięć podstawowych cech osobowości. W dalszej kolejności powstała nowsza wersja poprzedniej metody, która ukazała się w roku 1992 pod nazwą Revised – NEO Personality Inventory, w skrócie NEO – PI – R. Narzędzie zawiera 240 itemów odnoszących się do głównych cech osobowości i ich poszczególnych składników. Wyodrębnione czynniki obejmują po sześć składników, którym odpowiada osiem twierdzeń. W tym wydaniu dołączono po sześć składników do skal: Ugodowość i Sumienność, a także zmieniono dziesięć itemów: po dwa ze składników: Agresywna wrogość, Towarzystwość i Asertywność, oraz po jednym ze składników: Aktywność, Poszukiwanie doznań, Działania i Uczucia (Siuta, 2006).

3.2.2. Kwestionariusz Agresji A. Bussa i M. Perry'ego

Kwestionariusz Agresji autorstwa A. H. Bussa i M. Perry'ego z roku 1992 jest najczęściej używanym narzędziem do pomiaru agresji, opartym na samoopisie. Jest to zmodyfikowana wersja poprzedniego narzędzia do pomiaru agresji (Hostility – Guilt Inventory), opracowanego przez Arnolda Bussa i Ann Durkee w roku 1957. W pierwszej wersji Kwestionariusza Agresji autorzy stworzyli 52 stwierdzenia, zostały one jednak skrócone do 29 twierdzeń, które uzyskały próg diagnostyczny. Kwestionariusz BPAQ zawiera 29 pytań, służących do pomiaru tendencji agresywnych (fizycznych i słownych) oraz gniewu i wrogości. Osoba badana ustosunkowuje się do odpowiedzi poprzez określenie rangi: 1- zupełnie do mnie nie pasuje, 2-trochę do mnie pasuje, 3- trudno powiedzieć, 4-trochę do mnie pasuje, 5- całkowicie do mnie pasuje. Za pomocą analizy czynnikowej autorzy wyróżnili 4 skale:

1. **Agresja Fizyczna (PA)** – 9 pozycji – wysoki wskaźnik informuje o tym, iż osoba jest gotowa do użycia siły fizycznej w celu wyrządzenia drugiej osobie

krzywdy. Częściej wdaje się w bójkę oraz wykazuje tendencje do prowokowania do tego rodzaju zachowań.

2. **Agresja Słowna (VA)** – 5 twierdzeń – wysokie wyniki wskazują na wyrażanie nieprzyjemnych treści oraz uczuć w stosunku do innych osób.

3. **Gniew (A)** – 7 pozycji – wysokie wyniki w tej skali wskazują na negatywne uczucia, osoby takie łatwo wpadają w złość i trudniej ją ukrywać.

4. **Wrogość (H)** – 8 twierdzeń – wysokie wyniki wskazują na nieufność i podejrzliwość, pojawia się także zazdrość w stosunku do innych, poczucie żalu i poczucie niesprawiedliwości.

Suma wyników z poszczególnych skal umożliwia określenie ogólnego wyniku tzw. skali ogólnej (WO), odzwierciedlającej wysokość poziomu nasilenia agresji (Buss, Perry, 1992).

Autorem polskiej wersji Kwestionariusza Agresji Bussa i Perry'ego jest Zenon Uchnast, który dokonał polskiego przekładu w 1997 roku. Badania wykonane w Polsce uwzględniały 182 osoby (w tym 95 kobiet i 87 mężczyzn) w przedziale wiekowym od 18 do 24 roku życia. Uzyskane w toku badania wskaźniki były zbliżone do wyników uzyskanych przez autorów metody z roku 1992, pomimo iż badania obejmowały liczniejszą (1253 osób, w tym 641 kobiet i 612 mężczyzn w wieku od 18 do 20 lat) grupę młodzieży (Tucholska 1998).

3.2.3. Arkusz personalny własnej konstrukcji

W badaniu wykorzystano również Arkusz personalny własnej konstrukcji, składający się z 17 pytań, zarówno jednokrotnego, jak i wielokrotnego wyboru.

Pytania zawarte w kwestionariuszu obejmują podstawowe informacje o badanych, ich wieku, miejscu zamieszkania, podstawowych informacji rodzinnych. Z uwagi na temat realizowanego badania pojawiły się także pytania o gotowość do agresji i jej przejawy.

Rozkład pytań w arkuszu przedstawia się następująco:

- pytanie 1 i 2 dotyczą wieku, płci i miejsca zamieszkania;
- pytania 3, 4, 5, 6 dotyczą struktury rodziny, warunków materialnych, relacji z rodzicami;
- w pytaniu 7 badani zaznaczają na skali (gdzie 1 oznacza brak wartości, a 10 bardzo wysokie poczucie wartości) swoją samoocenę;

- pytania 8, 9, 10, 11, 12 dotyczą przejawów agresji, sposób sobie radzenia ze złością, stosunku do agresji;
- pytanie 13 dotyczy zainteresowań;
- pytania 14, 15, 16, 17 dotyczyły znaczenia agresja dla badanych oraz co lubią w sobie. W pytaniu ostatnim respondenci oceniali na skali skłonność do zachowań agresywnych i złośliwych (gdzie 1 oznacza brak zachowań agresywnych i złośliwych, a 10 bardzo wysoki poziom zachowań agresywnych i złośliwych)

Narzędzie rozpoczyna się krótką instrukcją, która informowała o procedurze, sposobie udzielania odpowiedzi, udziela krótkiej informacji o celu badań oraz zapewnia pełną anonimowość.

Arkusz własnej konstrukcji stanowił narzędzie pomocnicze do zastosowanych w badaniu metod psychologicznych.

3.3. Charakterystyka grupy badawczej

W niniejszym rozdziale dokonano charakterystyki grupy badawczej. Informacje pozyskano z analizy Arkusza personalnego własnej koncepcji, który został wypełniony równocześnie z metodami badawczymi.

Grupa poddana badaniu liczyła 120 osób, w tym 63 kobiety i 57 mężczyzn. Uczniowie uczęszczali do klas licealnych i technikum i byli w wieku od 16 do 19 lat. Badanie przeprowadzono w Zespole Szkół Ponadgimnazjalnych im. Jana Pawła II w Krynicy-Zdroju.

Poniżej zaprezentowano rozkład dotyczący płci badanych (Tabela 3.).

Tabela 3. Procentowy rozkład płci grupy badanej

Płeć	N (liczebność)	% (procent)
Kobieta	63	52,50
Mężczyzna	57	47,50
Ogółem	120	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Analiza danych zawartych w Tabeli 3. pozwala stwierdzić, iż rozkład grupy ze względu na płeć był równomierny. Kobiety stanowiły nieznacznie wyższy odsetek badanych (52,5%), natomiast mężczyźni stanowili 47,5 %.

Kolejne pytanie dotyczyło wieku respondentów. Dane prezentuje Tabela 4.

Tabela 4. Procentowy rozkład wieku badanych

Wiek	N (liczebność)	% (procent)
16	12	10,00
17	90	75,00
18	15	12,50
19	3	2,50
Ogółem	120	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Wśród badanych najliczniejszą grupę stanowiły osoby w wieku 17 lat (75%), drugą grupą pod względem liczebności byli uczniowie w wieku 18 lat (12,5%), kolejno w wieku 16 lat (10%). Natomiast najmniejsza grupę stanowiła młodzież w wieku 19 lat (2,5%).

Pytanie następne dotyczyło miejsca zamieszkania. Dane uwzględnia Tabela 5.

Tabela 5. Procentowy rozkład miejsca zamieszkania

Miejsce zamieszkania	N (liczebność)	% (procent)
Wieś	64	53,33
Małe miasto	56	46,67
Duże miasto	0	0,00
Ogółem	120	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Powyższe dane wskazują, że najliczniejszą grupę stanowiły osoby zamieszkujące tereny wiejskie (53,33%), natomiast uczniowie mieszkający na terenie małego miasta obejmują 46,67% ogółu badanych. Wśród respondentów nie było mieszkańców dużego miasta. Można zatem wysunąć przypuszczenie, że młodzież pochodzi z miasta Krynicy Zdrój i okolicznych wiosek.

Kolejną rozpatrywaną zmienną była struktura rodziny. Wyniki prezentuje Tabela 6.

Tabela 6. Procentowy rozkład struktury rodziny

Typ rodziny	N (liczebność)	% (procent)
Pełna	107	89,17
Niepełna	5	4,17
Zrekonstruowana	8	6,67
Ogółem	120	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Dane zawarte w Tabeli 6. wskazują, że 89,17% respondentów pochodzi z rodziny pełnej, jedynie 6, 67% z rodziny zrekonstruowanej, a pozostałe 4,17% ogółu z rodziny niepełnej.

Następne pytanie dotyczyło posiadania rodzeństwa, co prezentuje Tabela 7.

Tabela 7. Procentowy rozkład danych dotyczących liczebności rodzeństwa

Liczebność rodzeństwa	N (liczebność)	% (procent)
Brak (jdynacy)	10	8,33
1	35	29,17
2	37	30,83
3	29	24,17
4	9	7,50
Ogółem	120	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Wśród badanych największy odsetek stanowiły osoby deklarujące posiadanie dwójki rodzeństwa (30,83%), następnie 29,17% badanych podawało brata lub siostrę, 24,17% ma trójkę rodzeństwa, a czwórkę rodzeństwa zadeklarowało 7,5% . Jdynacy stanowili jedynie 8,33 % ogółu badanych.

W dalszej części badania mierzono zmienną dotyczącą warunków materialnych. Wyniki pomiaru ukazuje Tabela 8.

Tabela 8. Procentowy rozkład oceny warunków materialnych osób badanych

Warunki materialne	N (liczebność)	% (procent)
Bardzo dobre	38	31,67
Dobre	59	49,17
Przeciętne	20	16,67
Złe	3	2,50
Bardzo złe	0	0,00
Ogółem	120	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Dane zebrane w powyższej tabeli wskazują, że niemal połowa badanych (49,17%) postrzega swoje warunki materialne jako dobre, 31,67% wskazuje na warunki bardzo dobre, natomiast 20 osób określiło je jako przeciętne, co stanowi 16,67% ogółu. Trzy osoby oceniły warunki jako złe i stanowią one 2,5% badanych. Żaden badany nie wskazał warunków materialnych jako bardzo złych.

Kolejna zmienna dotyczyła relacji z rodzicami, a wyniki ukazuje Tabela 9.

Tabela 9. Procentowy rozkład oceny relacji osób badanych z rodzicami

Relacje z rodzicami	N (liczebność)	% (procent)
Bardzo dobre	29	24,17
Dobre	49	40,83
Przeciętne	36	30
Złe	3	2,50
Bardzo złe	3	2,50
Ogółem	120	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Z danych zawartych w Tabeli 9. wynika, iż 40,83% badanych ocenia relacje z rodzicami jako bardzo dobre, 30% wskazuje na relacje jako przeciętne, a 24,17% jako bardzo dobre. Po trzy osoby wskazują na relacje jako złe i bardzo złe, co stanowi 2,5% ogółu badanych.

Następnie młodzież odpowiadała na pytanie dotyczące swojego poczucia wartości w skali 1-10 (gdzie 1 oznacza brak wartości, a 10 bardzo wysokie poczucie wartości). Wyniki zebrane tabelarycznie ukazano poniżej.

Tabela 10. Procentowy rozkład oceny własnego poczucia wartości

Ocena siebie	N (liczebność)	% (procent)
1	3	2,50
2	0	0,00
3	6	5,00
4	13	11,67
5	13	11,67
6	22	18,33
7	33	27,50
8	21	17,50
9	6	5,00
10	3	2,50
Ogółem	120	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Analiza danych zawartych w Tabeli 10. wskazuje, iż najwięcej uczniów (33 osoby), oceniły poczucie własnej wartości w granicach wartości 7 na skali dziesięciostopniowej. Wynik ten stanowił rozkład procentowy w granicach 27,5% ogółu. 21 ankietowanych

wskazało na wartość 8, co stanowi 17, 5% badanych. Na wartość 6 wskazało 18,33%, a po 13 osób oceniło wartości 4 i 5. Po 5% badanych zaznaczyło wartość 3 i 9. Po 2,5% badanych wskazało na poczucie oceniane w granicach 1 i 10. Żaden ankietowany nie wybrał wartości 2.

Następne pytanie dotyczyło samopoczucia badanego w ostatnim miesiącu. Odpowiedzi ukazują Tabela 11.

Tabela 11. Procentowy rozkład oceny samopoczucia badanego w ostatnim miesiącu

Samopoczucie	N (liczebność)	% (procent)
Bardzo dobre	12	10,00
Dobre	40	33,33
Przeciętne	54	45,00
Złe	12	10,00
Bardzo złe	2	1,67
Ogółem	120	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Analizując uzyskane dane, można stwierdzić, że 45% badanych ocenia samopoczucie jako przeciętne, 33,33% jako dobre, po 10% badanych wskazuje na bardzo dobre i złe, natomiast 1,67% ocenia jako bardzo złe.

Pytanie, na które odpowiadali respondenci dotyczyło tego, czy w przyпіływie złości, frustracji lub innych trudnych uczuć wyrządzają fizyczną krzywdę sobie (zranienia, stłuczenia, zadrapania itp.).

Dane zebrano w Tabeli 12.

Tabela 12. Procentowy rozkład częstotliwości wystąpienia autoagresji

Samopoczucie	N (liczebność)	% (procent)
Często	3	2,50
Czasami	18	15,00
Bardzo rzadko	27	22,50
Nigdy	72	60,00
Ogółem	120	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Dane zawarte w Tabeli 12. ukazują, iż najwyższy odsetek badanych 60% w przyпіływie złości nie wyrządza sobie krzywdy. 22% badanych wskazuje odpowiedź- bardzo rzadko, natomiast wariant czasami wybrało 18 osób, co stanowi 15% ogółu. Często takie zachowanie zauważa u siebie 2,5% badanych.

Kolejna analizowana zmienna obejmowała wystąpienie wybuchu gniewu w sytuacji konfliktowej. Wyniki zebrano w tabeli poniżej.

Tabela 13. Procentowy rozkład częstości wybuchu gniewu w sytuacji konfliktowej

Samopoczucie	N (liczebność)	% (procent)
Bardzo często	0	0,00
Często	8	6,67
Czasami	50	41,67
Rzadko	39	32,50
Nigdy	23	19,17
Ogółem	120	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 13. zawiera procentowy rozkład częstości wybuchu gniewu w sytuacji konfliktowej, gdzie 50 ankietowanych określiło, iż zdarza się to czasami, co stanowi odsetek badanych w granicach 41,67%, Rzadko pojawia się u 32,5% pytanych, natomiast często u 6,67%. Dwadzieścia trzy osoby zadeklarowały, że nigdy nie wybuchają w sytuacji konfliktowej gniewem. Odpowiedz bardzo często nie została wybrana przez respondentów.

Poniżej zaprezentowano wyniki dotyczące samooceny badanych.

Tabela 14. Procentowy rozkład oceny zadowolenia z siebie

Zadowolenie z siebie	N (liczebność)	% (procent)
Całkowicie zadowolona z siebie	16	13,33
Raczej zadowolona z siebie	74	61,67
W małym stopniu zadowolona z siebie	24	20,00
W ogóle nie zadowolona z siebie	6	5,00
Ogółem	120	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Analiza Tabeli 14. dostarcza danych, na podstawie których można stwierdzić, iż 61,67% adolescentów jest raczej zadowolona z siebie, 20% spośród ogółu jest zadowolona w małym stopniu, 13,33% ankietowanych jest całkowicie zadowolona z siebie, a 5% wyraża nie zadowolenie z siebie.

Kolejną zmienną poddaną analizie były zainteresowania badanych, co uwzględnia Tabela 15.

Tabela 15. Procentowy rozkład zainteresowań badanych adolescentów

Zainteresowania	N (liczebność)	% (procent)
Sport/taniec	67	55,83
Muzyka/śpiew	60	50,00
Internet/gry komputerowe	71	59,17
Czytanie książek	32	26,67
Oglądanie telewizji	27	22,50
Inne (malarstwo, rysunek, motocykle, nauka, kosmetyka, modelarstwo)	25	20,83
Brak	0	0,00

Źródło: Opracowanie własne.

Analizując dane zawarte w Tabeli 15. Należy zauważyć, że ponad 59% ankietowanych wybiera Internet/gry jako główne zainteresowania. 55,83% adolescentów wybrało sport/taniec, połowa badanych zaznaczyła muzykę/śpiew, natomiast 26,67% lubi czytać książki. Oglądanie telewizji preferuje 27 osób, co stanowi 22,5% ogółu. Wśród propozycji zainteresowań, pozycje inne wybrało 25 uczniów (20,83%), podawali najczęściej: rysowanie, malowanie, modelarstwo, motocykle i kosmetyki. Należy również zaznaczyć, iż wszyscy objęci badaniem wybierali po kilka możliwości, co wskazuje na różne zainteresowania młodych. Żaden ankietowany nie zadeklarował braku zainteresowań.

Pytanie kolejne dotyczyło radzenia sobie ze złością. Badani mieli możliwość dokonania czterech wyborów. Wyniki zestawiono poniżej.

Tabela 16. Procentowy rozkład sposobów radzenia sobie ze złością

Radzenie sobie ze złością	N (liczebność)	% (procent)
staram się nie okazywać na zewnątrz złości	57	47,50
staje się wybuchowy, agresywny wobec innych osób, przedmiotów	26	21,67
Samo okaleczam się, jestem agresywny wobec własnego ciała	9	7,50
otwarcie mówię o swoich emocjach, potrzebach, oczekiwaniach	37	30,83
jem nadmiernie	15	12,50
rozmawiam z bliską osobą, której mogę się zwierzyć, „wyzalić”	61	50,83
inny sposób (gry komputerowe, Internet, słuchanie głośnej muzyki, relaksacja, oglądam seriale, dużo mówię, żartuję	11	9,17

Źródło: Opracowanie własne.

Wyniki badań wskazują, iż największy odsetek badanych (50,83%) radzi sobie z własną złością rozmawiając bliską osobą. Niemalże połowa ankietowanych (47,5%) deklaruje, iż stara się nie okazywać na zewnątrz złości. Otwarcie mówi o swoich emocjach, potrzebach i oczekiwaniach 30,83% ogółu. 21,67% adolescentów staje się wybuchowa i agresywna wobec innych osób lub przedmiotów. Nadmierne objadanie to sposób radzenia sobie ze złością, który zadeklarowało 12,5% młodych, natomiast samookaleczenia pojawiają się w przypadku 9 osób, co stanowi 7,5% badanych. Inny sposób radzenia sobie ze złością wskazało 11 osób, czyli 9,17% ankietowanych, najczęściej podawali: uprawianie sportu, słuchanie głośnej muzyki, oglądanie telewizji, komputer.

Kolejne pytanie dotyczyło samooceny. Poproszono o określenie samego siebie. Uzyskane dane prezentuje Tabela 17.

Tabela 17. Procentowy rozkład danych dotyczących samooceny

Samooceana (jestem osobą:)	N (liczebność)	% (procent)
Towarzyską	71	59,17
Koleżeńską	54	45,00
Ambitną	27	22,50
Miłą	39	32,50
Z poczuciem humoru	26	21,67
Nieśmiałą	13	10,83
Zwyczajną	8	6,67
Asertywną	18	15,00
Ładną	31	25,83
Nie wiem	9	7,50

Źródło: Opracowanie własne.

Dane zamieszczone w tabeli wskazują, iż najwyższy odsetek stanowią adolescenty, którzy opisują się jako osoby towarzyskie (59,17%). Tuż za nimi uplasowali się młodzi określający się jako koleżeńscy (45%). 32,5% ankietowanych określiło się cechą miłą, a 25,83% podkreśla wygląd. Zbliżony odsetek badanych wskazuje na ambicje (22,5%) i poczucie humoru (21,67%). Asertywność zadeklarowało 18 uczniów, co stanowi 15% ogółu, natomiast 13 młodych wskazało na cechę nieśmiałości (10,83%). Porównywalną część stanowią badani wskazujący na bycie zwyczajnym (6,67%) i osoby nie deklarujące żadnej odpowiedzi (7,5%).

Ostatnią zmienną analizowaną była ocena skłonności do zachowań agresywnych i złośliwych, gdzie 1 oznacza brak zachowań agresywnych i złośliwych, a 10 bardzo wysoki poziom zachowań agresywnych i złośliwych. Odpowiedzi adolescenti zaznaczali na dziesięciostopniowej skali. Wyniki uwzględnia Tabela 18.

Tabela 18. Procentowy rozkład oceny skłonności do zachowań agresywnych i złośliwych

Skłonności do zachowań agresywnych i złośliwych	N (liczebność)	% (procent)
1	10	8,33
2	19	15,83
3	24	20,00
4	23	19,16
5	25	20,83
6	1	0,83
7	6	5,00
8	6	5,00
9	6	5,00
10	0	0,00
Ogółem	120	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Analizując uzyskane dane należy stwierdzić, iż badani najczęściej oceniali własną skłonność do zachowań agresywnych i złośliwych na poziomie: pięć (20,83%), trzy (20%) i cztery (19,16%) na dziesięciostopniowej skali. 19 osób zadeklarowało niski poziom agresji i zachowań złośliwych - 2, co stanowi 15,83% ogółu. Pojawiły się również wskazania 10 osób (8,33%) na brak zachowań tego rodzaju. Po 6 osób badanych zaznaczyło poziom 7, 8 i 9. Tylko jedna osoba wskazała na poziom szósty skali. Najwyższy poziom 10 nie wskazano w badaniu.

3.4. Procedura badania

Badania przeprowadzono na przełomie marca i kwietnia 2018 roku w Zespole Szkół Ponadgimnazjalnych w Krynicy- Zdroju o charakterze grupowym i dobrowolnym, próba została dobrana losowo, a badani wyrazili zgodę na udział w przeprowadzanym projekcie. Adolescenti zostali poproszeni o wypełnienie kwestionariusza personalnego własnej konstrukcji i dołączonych metod psychometrycznych z zakresu osobowości oraz agresji. Młodzież została poinformowana o celu prowadzonego badania, anonimowości uzyskanych

danych, jak również o sposobie wypełniania przygotowanych w tym celu narzędzi badawczych. Uczniowie chętnie i z entuzjazmem przystąpili do realizacji zadań.

Badaniami objęto uczniów klas liceum i technikum w wieku od 16 do 19 lat. Liczebność próby wynosiła 120 osób, w tym 63 kobiet i 57 mężczyzn. Wszystkie zestawy metod spełniały kryteria umożliwiające przeprowadzenie analizy. Osoby w pierwszej kolejności wypełniały Arkusz personalny własnej koncepcji, kolejno Inwentarz Osobowości NEO-PI-R P. Costy i R. McCrae, natomiast na końcu poproszono o uzupełnienie Kwestionariusza Agresji A. Bussa i M. Perry'ego. Wszystkie metody połączono w jeden zestaw. Podczas wypełniania ankiety i testów psychometrycznych na sali panowała cisza, a uczniowie nie zadawali żadnych pytań. Czas badania dostosowano do indywidualnych potrzeb młodzieży, niemniej jednak nie przekraczał on dwóch jednostek lekcyjnych.

Zebrane dane pozwalają stwierdzić, iż uzyskany materiał badawczy jest wiarygodny i może zostać poddany analizie psychologicznej oraz statystycznej.

Rozdział 4. Prezentacja wyników badań własnych i ich psychologiczna interpretacja

Niniejszy rozdział zawiera analizę statystyczną oraz psychologiczną wyników przeprowadzonych badań własnych z użyciem Inwentarza Osobowości NEO-PI-R P. Costy i R. McCrae, Kwestionariusza Agresji A. Bussa i M. Perry'ego oraz Arkusza własnej konstrukcji. Zaprezentowane zostaną powiązania zachodzące pomiędzy cechami osobowości, a poziomem i strukturą agresji u badanej młodzieży uczącej się. Dane zostaną omówione na podstawie korelacji r Pearsona na wynikach grupy badawczej.

Podstawą analizy powiązań między cechami osobowości a agresją było zastosowanie metody statystycznej r Pearsona na danych pochodzących z badań własnych. Uzyskane wyniki z Inwentarza Osobowości NEO-PI-R P. Costy i R. McCrae oraz Kwestionariusza Agresji A. Bussa i M. Perry'ego zostały ze sobą skorelowane, a poniższe tabele zawierają współczynniki korelacji między poszczególnymi skalami w zastosowanych testach psychometrycznych oraz ich wynikami ogólnymi.

4.1. Powiązania pomiędzy strukturą osobowości a poziomem agresji w całej grupie badawczej

Celem wykazania istotnych statystycznie związków pomiędzy poszczególnymi podskalami czynników ogólnych osobowości i Ogólną agresywnością przeprowadzono analizę liniowej korelacji r Pearsona. W raporcie ujęto wszystkie wyniki istotne w tym zakresie.

Silną dodatnią korelację uzyskano pomiędzy Ogólną agresywnością, a Agresywną Wrogością, $r = 0,61$; $p = 0,001$. Duża siła korelacji została odnotowana także w przypadku ujemnego związku pomiędzy Ogólną agresywnością i Ustępliwością, $r = -0,57$; $p = 0,001$. Można zatem wnioskować, że badana młodzież przejawia wysoki poziom agresywności przy niskiej ustępliwości.

W toku analizy ujawniono umiarkowaną dodatnią korelację pomiędzy Ogólną agresywnością, a Neurotycznością, $r = 0,46$; $p = 0,001$ oraz słabą korelację dodatnią ze skalą Otwartości na doświadczenie, $r = 0,25$; $p = 0,007$. Oznacza to, że osoby neurotyczne i otwarte na doświadczenia wykazywały dużą agresję. Ujemny charakter związku odnotowano w przypadku korelacji między Ogólną agresywnością, a Ugodowością, $r = -0,43$; $p = 0,001$

oraz Sumiennością, $r = -0,42$; $p = 0,001$, przy czym siła obu związków była na poziomie umiarkowanym. Jednostki agresywne cechowała mała ugodowość oraz niska sumiennosc.

Umiarkowaną siłę korelacji dodatniej wykazano analizując związek pomiędzy Ogólną agresywnością, a poziomem Nadwrażliwości, $r = 0,34$; $p = 0,001$ oraz Wyobraźnią, $r = 0,40$; $p = 0,001$. U osób agresywnych zanotowano nadwrażliwość i dużą wyobraźnię. Ujemne korelacje o umiarkowanej sile uzyskano poddając analizie związek między Ogólną agresywnością, a Prostolinijnością, $r = -0,39$; $p = 0,001$, nasileniem cech altruistycznych, $r = -0,39$; $p = 0,001$. Osoby przemocowe cechowała niska prostolinijność i niskie nasilenie cech altruistycznych. W zakresie podskal czynnika ogólnego Sumiennosc ujawniono, że wraz ze wzrostem poziomu Ogólnej agresywności malały: Skłonność do porządku, $r = -0,35$; $p = 0,001$, Obowiązkowość, $r = -0,36$; $p = 0,001$ oraz Samodyscyplina, $r = -0,32$; $p = 0,001$, przy czym siła tych związków pozostała na poziomie umiarkowanym. U osób przemocowych występowała zatem niskie: poczucie obowiązkowości, samodyscypliny i skłonności do porządku.

Korelacje dodatnie o bardzo słabej sile odnotowano analizując związek pomiędzy Ogólną agresywnością, a Lękiem, $r = 0,26$; $p = 0,004$, Depresyjnością, $r = 0,27$; $p = 0,003$, Nadmiernym krytycyzmem, $r = 0,21$; $p = 0,024$ oraz Impulsywnością, $r = 0,22$; $p = 0,016$, a także Otwartością na uczucia, $r = 0,27$; $p = 0,002$. Oznacza to, że badani charakteryzujący się lękowym nastawieniem, depresyjnością, nadmiernym krytycyzmem oraz uczuciowością wykazywali więcej zachowań agresywnych. Bardzo słaby ujemny związek ujawniono korelując ze sobą Ogólną agresywnosc i Poczucie kompetencji, $r = -0,25$; $p = 0,005$, Potrzebę osiągnięć, $r = -0,23$; $p = 0,013$ oraz Rozwagę, $r = -0,22$; $p = 0,017$. Wnioskować można, iż wraz ze wzrostem zachowań przemocowych maleje: poczucie kompetencji, aspiracje i rozwaga.

Biorąc pod uwagę ilość korelacji, których wynik okazał się być istotny, najwięcej związków z Ogólną agresywnością wykryto w zakresie podskal czynników ogólnych: Neurotyczność oraz Sumiennosc. Liczba korelacji występowała we wszystkich sześciu podskalach tych czynników, jednakże ich siła przyjmowała różny charakter. Trzy korelacje wykryto w czynniku Ugodość, natomiast dwie w Otwartości na doświadczenia. Nie odnotowano natomiast zależności w obrębie czynnika Ekstrawertyczność.

Szczegółowe dane zebrano tabelarycznie w Tabela 19.

Tabela 19. Związek między wynikami na poszczególnych podskalach Inwentarza Osobowości NEO-PI-R, a wynikami ogólnej agresywności

Skala/Podskala	Ogólna agresywność	
	<i>r Pearsona</i>	<i>Istotność p</i>
N. Neurotyczność	0,46	0,001
N1. Lęk	0,26	0,004
N2. Agresywna wrogość	0,61	0,001
N3. Depresyjność	0,27	0,003
N4. Nadmierny krytycyzm	0,21	0,024
N5. Impulsywność	0,22	0,016
N6. Nadwrażliwość	0,34	0,001
E. Ekstrawertyczność	-0,01	0,889
E1. Serdeczność	-0,11	0,225
E2. Towarzyskość	0,02	0,850
E3. Asertywność	0,02	0,852
E4. Aktywność	-0,05	0,554
E5. Poszukiwanie doznań	0,13	0,142
E6. Emocje pozytywne	-0,04	0,666
O. Otwartość na doświadczenie	0,25	0,007
O1. Wyobraźnia	0,40	0,001
O2. Estetyka	0,05	0,625
O3. Uczucia	0,27	0,002
O4. Działanie	0,03	0,734
O5. Idee	0,02	0,796
O6. Wartości	0,12	0,195
U. Ugodowość	-0,43	0,001
U1. Zaufanie	-0,15	0,105
U2. Prostolinijność	-0,39	0,001
U3. Altruizm	-0,39	0,001
U4. Ustępliwość	-0,57	0,001
U5. Skromność	0,09	0,322
U6. Skłonność do rozczulania się	0,11	0,215
S. Sumiennność	-0,42	0,001
S1. Kompetencja	-0,25	0,005
S2. Skłonność do porządku	-0,35	0,001
S3. Obowiązkowość	-0,36	0,001
S4. Dążenie do osiągnięć	-0,23	0,013
S5. Samodyscyplina	-0,32	0,001
S6. Rozwaga	-0,22	0,017

Źródło: Opracowanie własne.

4.2. Powiązania pomiędzy strukturą osobowości a strukturą agresji w całej grupie badanych

Celem ustalenia związku między poszczególnymi wymiarami agresywności, a pięcioma czynnikami struktury osobowości przeprowadzono analizę korelacji liniowej Pearsona.

Analiza ujawniła istotny dodatni umiarkowany związek między Neurotycznością, a Gniewem, $r = 0,33$; $p = 0,001$, a także istotną dodatnią silną korelację między Neurotycznością i Wrogością, $r = 0,67$; $p = 0,001$. Okazuje się zatem, że osoby, które cechowała wysoka Neurotyczność wykazywały również wysoki poziom Gniewu i Wrogości.

Ponadto, w toku prowadzonych analiz ujawniono istotny ujemny, aczkolwiek bardzo słaby związek między poziomem Ekstrawertyczności, a poziomem Wrogości, $r = -0,21$; $p = 0,021$. Oznacza to, że więcej cech wskazujących na wrogość wykazywały osoby o wysokim poziomie ekstrawertyczności.

Otwartość na doświadczenie była natomiast istotnie dodatnio związana z Agresją fizyczną, $r = 0,24$; $p = 0,008$ oraz Wrogością, $r = 0,18$; $p = 0,049$, przy czym oba związki cechowała bardzo słaba siła korelacji. Osoby otwarte na doświadczenia charakteryzowała większa agresja fizyczna oraz wyższy poziom wrogości.

Istotne ujemne korelacje uzyskano w wyniku poszukiwania związku między Ugodowością, a Agresją fizyczną, $r = -0,27$; $p = 0,003$, Agresją słowną, $r = -0,29$; $p = 0,001$ oraz Gniewem $r = -0,42$; $p = 0,001$. Siła związku między Ugodowością, a Agresją fizyczną i słowną okazała się być słaba. U agresorów werbalnych i fizycznych oraz osób gniewnych występowała niska ugodowość. Umiarkowaną siłę związku odnotowano natomiast w przypadku skorelowania wyników zmiennych Ugodowość oraz Gniew. Na podstawie uzyskanych wyników można stwierdzić, że wysoki poziom ugodowości był związany z niskim poziomem agresji fizycznej i słownej, a także gniewu.

Powiązanie ze sobą wyników na skali Sumienności oraz na poszczególnych wymiarach struktury osobowości pozwoliły określić jako istotne ujemne, związki między Sumiennością, a Agresją fizyczną, $r = -0,29$; $p = 0,001$, Gniewem, $r = -0,32$; $p = 0,001$ oraz Wrogością, $r = -0,36$; $p = 0,001$. Niską siłę związku odnotowano w przypadku korelacji między Sumiennością, a Agresją fizyczną, natomiast umiarkowana siła korelacji została uzyskana w przypadku korelacji między Sumiennością, a Gniewem i Wrogością. Okazało się więc, że osoby wysoce sumienne cechował niski poziom agresji fizycznej, gniewu i wrogości.

Szczegółowe dane w zakresie korelacji między poszczególnymi wymiarami agresywności oraz czynnikami osobowościowymi przedstawia Tabela 20.

Tabela 20. Związek między wynikami na poszczególnych skalach Inwentarza Osobowości NEO-PI-R, a wynikami na wyodrębnionych skalach Kwestionariusza Agresji BPQA

Skala	Agresja fizyczna		Agresja słowna		Gniew		Wrogość	
	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
Neurotyczność	-0,01	0,872	0,14	0,115	0,33	0,001	0,67	0,001
Ekstrawertyczność	0,09	0,305	0,15	0,093	0,01	0,899	-0,21	0,021
Otwartość na doświadczenie	0,24	0,008	0,12	0,177	0,03	0,721	0,18	0,049
Ugodowość	-0,27	0,003	-0,29	0,001	-0,42	0,001	-0,18	0,051
Sumienność	-0,29	0,001	0,02	0,851	-0,32	0,001	-0,36	0,001

Źródło: Opracowanie własne.

Celem wskazania korelacji pomiędzy strukturą agresji, a strukturą osobowości na poszczególnych wymiarach każdej z wyodrębnionych pięciu skal osobowościowych przeprowadzono analizę korelacji *r* Pearsona.

W wyniku tej analizy ustalono istotny dodatni związek o bardzo słabej sile pomiędzy poziomem Lęku, a nasileniem Gniewu, $r = 0,23$; $p = 0,010$ oraz istotny umiarkowanie silny związek między poziomem Lęku, a Wrogością, $r = 0,41$; $p = 0,001$. Osoby lękowe wykazywały zatem wyższy poziom wrogości i wyższy poziom gniewu. Zmienna scharakteryzowana jako Agresywna wrogość wykazała istotny dodatni umiarkowanie silny związek z Agresją fizyczną, $r = 0,33$; $p = 0,001$, Agresją słowną, $r = 0,42$; $p = 0,001$ oraz Wrogością, $r = 0,34$; $p = 0,001$. Udało się także ustalić istotną dodatnią silną korelację pomiędzy Agresywną wrogością i Gniewem, $r = 0,56$; $p = 0,001$. Wnioskować można, iż Agresywna wrogość wiązała się z wyższą Agresją fizyczną oraz słowną, a także z Wrogością i Gniewem. Względem skali Depresyjności wykryto istotny dodatni silny związek z Wrogością, $r = 0,53$; $p = 0,001$. Osoby depresyjne przejawiały zatem wysoką wrogość. Istotna ujemna korelacja o umiarkowanej sile została wykazana w przypadku skłonności do Nadmiernego krytycyzmu oraz Agresji fizycznej, $r = -0,37$; $p = 0,001$, co oznacza, że osoby cechujące się nadmiernym krytycyzmem przejawiały mniej agresji fizycznej. Dodatnio skorelowana z Nadmiernym krytycyzmem okazała się być Agresja słowna, $r = 0,20$; $p = 0,026$ – wykazano bardzo słaby, ale istotny związek w tym zakresie. Oznacza to, że osoby nadmiernie krytyczne były bardziej agresywne słownie. Silnie dodatnio oraz istotnie skorelowane były ze sobą Nadmierny krytycyzm oraz Wrogość, $r = 0,63$; $p = 0,001$. Osoby wrogo nastawione cechował nadmierny krytycyzm. Korelację istotną dodatnią odnotowano

również pomiędzy Impulsywnością, a Wrogością, $r = 0,34$; $p = 0,001$. Zatem osoby impulsywne przejawiały wysoką wrogość. W odniesieniu do zmiennej Nadwrażliwość wykazano istotne korelacje dodatnie z poziomem Gniewu, $r = 0,24$; $p = 0,009$ oraz Wrogością, $r = 0,46$; $p = 0,001$, przy czym siła korelacji w pierwszym przypadku była bardzo słaba, natomiast w przypadku drugim umiarkowanie silna. Wnioskować można, iż nadwrażliwość silniej koreluje z wrogością, natomiast słabiej z gniewem. Jednostki nadwrażliwe wykazują bardziej wrogą, niż gniewną postawę.

Analizy wykonane względem poszczególnych podskal czynnika Ekstrawertyczność ujawniły następujące wyniki. Wykazano istotną ujemną, aczkolwiek bardzo słabą korelację pomiędzy Serdecznością, a Wrogością, $r = -0,21$; $p = 0,021$ – osoby cechujące się wysoką serdecznością wykazywały mniejszą wrogość. Towarzystwo korelowało istotnie dodatnio z Agresją słowną, $r = 0,20$; $p = 0,030$, jednak związek charakteryzowała bardzo słaba siła. Bardzo niską siłą istotnej dodatniej korelacji wykazano również w przypadku związku pomiędzy Asertywnością i Agresją słowną, $r = 0,27$; $p = 0,003$. Odnotowano również ujemną istotną korelację pomiędzy Asertywnością i Wrogością, $r = -0,26$; $p = 0,004$, przy czym siła tego związku pozostała bardzo słaba. Wysoka Asertywność wiązała się więc z niskim poziomem Wrogości. Zatem osoby asertywne nie wykazywały wrogości. Biorąc pod uwagę związki między Skłonnością do poszukiwania doznań a poszczególnymi wymiarami agresji, ustalono istotny dodatni, ale bardzo słaby związek tej zmiennej z Agresją fizyczną, $r = 0,20$; $p = 0,029$. Pozytywna emocjonalność związana była ujemnie z Wrogością – także w tym przypadku uzyskano wynik korelacji istotnej, ale bardzo słabej, $r = -0,25$; $p = 0,007$. Badani z przewagą pozytywnych emocji nie przejawiali wrogości.

Analiza uwzględniająca podskale czynnika osobowościowego Otwartość na doświadczenie ujawniła istotną dodatnią, ale bardzo słabą korelację pomiędzy Wyobraźnią, a Agresją słowną, $r = 0,29$; $p = 0,001$. Umiarkowanie silny dodatni związek odnotowano natomiast pomiędzy Wyobraźnią, a Agresją fizyczną, $r = 0,35$; $p = 0,001$ oraz Gniewem, $r = 0,30$; $p = 0,001$. Osoby, które cechuje duża wyobraźnia przejawiały tendencje do agresji fizycznej oraz gniewu. Poczucie estetyki stanowiące jeden ze składowych elementów skali Otwartość na doświadczenie korelowało istotnie dodatnio z Wrogością, przy czym związek ten był bardzo słaby, $r = 0,21$; $p = 0,021$. Oznacza to, iż badani z dużym poczuciem estetyki wykazywali wrogie nastawienie. Istotny dodatni, ale bardzo słaby związek wykazano pomiędzy Otwartością na uczucia, a Agresją słowną, $r = 0,30$; $p = 0,001$ oraz Wrogością, $r = 0,24$; $p = 0,009$. Osoby otwarte na uczucia cechowała agresja słowna i wrogość. Ciekawość intelektualna korelowała istotnie dodatnio z Agresją fizyczną, $r = 0,24$; $p = 0,008$, natomiast

istotnie ujemnie z Agresją słowną, $r = -0,23$; $p = 0,013$, co oznacza, że osoby, które cechuje duża ciekawość intelektualna przejawiały mniej agresji słownej. Obie uzyskane korelacje cechowała bardzo słaba siła związku. Istotny dodatni, ale bardzo słaby związek ustalono pomiędzy Otwartością na wartości, a Agresją fizyczną, $r = 0,21$; $p = 0,023$. Zatem agresorzy fizyczni przejawiali otwartość na wartości.

Względem zmiennych w obrębie czynnika ogólnego osobowości Ugodowość ustalono następujące związki. Istotnie ujemnie, ale w bardzo słabym nasileniu korelowały ze sobą Zaufanie i Gniew, $r = -0,21$; $p = 0,021$ oraz Zaufanie i Wrogość, $r = -0,30$; $p = 0,001$. Osoby ufne nie przejawiały wrogości ani gniewu. Istotne ujemne, ale bardzo słabe korelacje ustalono także pomiędzy Prostolinijnością, a Agresją fizyczną, $r = -0,22$; $p = 0,015$ i Gniewem, $r = -0,29$; $p = 0,002$. Oznacza to, że badani charakteryzujący się prostolinijnością nie wykazywali agresji fizycznej oraz gniewu. Umiarkowaną istotną korelację ujemną uzyskano w przypadku związku między Prostolinijnością, a Wrogością, $r = -0,32$; $p = 0,001$. Osoby wykazujące się prostolinijnością cechowała również wrogość. Istotny, ale bardzo słaby ujemny związek odnotowano w przypadku korelacji Altruizmu z Agresją fizyczną, $r = -0,18$; $p = 0,046$, Agresją słowną, $r = -0,28$; $p = 0,002$ oraz Wrogością, $r = -0,22$; $p = 0,014$. Altruści nie przejawiali agresji fizycznej, słownej i wrogości. Nieco silniejszy istotny związek (umiarkowany) uzyskano w przypadku korelacji ujemnej Altruizmu z Gniewem, $r = -0,38$; $p = 0,001$. Altruści wykazywali niską agresję fizyczną, słowną oraz wrogość, jednak najsilniej zaznaczał się bardzo niski poziom gniewu. Bardzo słaba, ale istotna korelacja ujemna została wykazana pomiędzy Ustępliwością, a Agresją fizyczną, $r = -0,28$; $p = 0,002$ i Wrogością, $r = -0,28$; $p = 0,002$. Osoby ustępliwe nie przejawiały agresji fizycznej oraz wrogości. Umiarkowany istotny związek ujemny uzyskano między Ustępliwością i Gniewem, $r = -0,43$; $p = 0,000$, natomiast silny ujemny związek odnotowano w przypadku Ustępliwości i Agresji słownej, $r = -0,64$; $p = 0,000$. Zatem częściej osoby ustępliwe reagowały agresją słowną, aniżeli gniewem.

Skromność wiązała się ujemnie z Agresją fizyczną, $r = -0,18$; $p = 0,045$ i Agresją słowną, $r = -0,19$; $p = 0,041$, przy czym oba związki były istotne, ale bardzo słabe. Oznacza to, że osoby skromne nie wykazywały agresji fizycznej i słownej. Nieco silniejszy, bo na poziomie umiarkowanym okazał się być istotny związek dodatni pomiędzy Skromnością, a Wrogością, $r = 0,42$; $p = 0,001$. Oznacza to, że osoby skromne przejawiały tendencję do wrogości. Bardzo słaby, ale istotny związek uzyskano w przypadku korelacji dodatniej pomiędzy Skłonnością do rozczulania się, a Agresją słowną, $r = 0,24$; $p = 0,008$ i Wrogością,

$r = 0,23$; $p = 0,012$. Zatem jednostki rozczulające się charakteryzowała agresja słowna i wrogość.

Podczas analizy korelacji uwzględniającej poszczególne podskale czynnika osobowości Sumienność ustalono istotną ujemną, ale bardzo słabą korelację między Poczuciem kompetencji, a Gniewem, $r = -0,29$; $p = 0,001$ i Wrogością, $r = -0,25$; $p = 0,007$. Osoby z poczuciem kompetencji nie wykazywały gniewu i wrogości. Bardzo słaby istotny ujemny związek wykazano również w przypadku korelacji między Skłonnością do porządku i Gniewem, $r = -0,27$; $p = 0,003$ oraz między Skłonnością do porządku i Wrogością, $r = -0,24$; $p = 0,007$, a także między Skłonnością do porządku i Agresją fizyczną, $r = -0,30$; $p = 0,001$. Osoby przejawiające większą skłonność do porządku wykazywały mniejsze nasilenie cech w trzech wymiarach agresji, a mianowicie niższy poziom gniewu, wrogości i agresji fizycznej. Bardzo słaby istotny związek ujemny odnotowano korelując Poczucie obowiązku z Agresją fizyczną, $r = -0,25$; $p = 0,006$, oraz Gniewem, $r = -0,19$; $p = 0,037$. Agresorzy fizyczni i osoby gniewne nie wykazywali poczucia obowiązku. Umiarkowanie silny ujemny istotny związek wykazano pomiędzy Poczuciem obowiązku i Wrogością, $r = -0,33$; $p = 0,001$. Oznacza to, że wyższy poziom poczucia obowiązku determinuje niższą wrogość. Potrzeba osiągnięć korelowała istotnie ujemnie, aczkolwiek bardzo słabo z Agresją fizyczną, $r = -0,27$; $p = 0,003$ oraz Gniewem, $r = -0,23$; $p = 0,011$. Jednostki ambitne nie wykazywały przemocy fizycznej i gniewu. Bardzo słaby związek ujemny ujawniono pomiędzy Samodyscypliną, a Agresją słowną, $r = -0,19$; $p = 0,035$ oraz Wrogością, $r = -0,29$; $p = 0,002$. Osoby o dużej samodyscyplinie nie przejawiały agresji słownej i wrogości. Wysokie wyniki na skali Rozwagi wiązały się natomiast z wynikami niskimi na skali Wrogości, $r = -0,29$; $p = 0,001$, przy czym związek ten był istotny, ale bardzo słaby. Rozważnych cechowało brak wrogości.

Uzyskane wyniki szczegółowe prezentuje Tabela 21.

Tabela 21. Związek między wynikami na poszczególnych podskalach Inwentarza Osobowości NEO-PI-R, a wynikami na wyodrębnionych skalach Kwestionariusza Agresji BPQA

Skala	Agresja fizyczna		Agresja słowna		Gniew		Wrogość	
	<i>R</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>R</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>P</i>
N1.	0,04	0,692	-0,13	0,149	0,23	0,010	0,41	0,001
N2.	0,33	0,000	0,42	0,000	0,56	0,000	0,34	0,001
N3.	-0,08	0,393	-0,02	0,793	0,15	0,102	0,53	0,001
N4.	-0,37	0,000	0,20	0,026	0,12	0,204	0,63	0,001
N5.	0,01	0,940	0,16	0,076	0,05	0,582	0,34	0,001
N6.	0,01	0,904	0,12	0,193	0,24	0,009	0,46	0,001
E1.	-0,04	0,676	0,13	0,164	-0,06	0,546	-0,21	0,021
E2.	0,03	0,741	0,20	0,030	0,04	0,648	-0,12	0,205
E3.	0,16	0,091	0,27	0,003	0,02	0,816	-0,26	0,004
E4.	-0,03	0,760	0,03	0,763	-0,05	0,562	-0,07	0,474
E5.	0,20	0,029	-0,17	0,070	0,09	0,336	0,08	0,364
E6.	0,09	0,345	0,12	0,204	0,00	0,974	-0,25	0,007
O1.	0,35	0,001	0,29	0,001	0,30	0,001	0,10	0,276
O2.	0,01	0,891	-0,04	0,690	-0,14	0,138	0,21	0,021
O3.	0,09	0,321	0,30	0,001	0,11	0,251	0,24	0,009
O4.	-0,05	0,551	0,17	0,057	-0,07	0,421	0,08	0,363
O5.	0,24	0,008	-0,23	0,013	-0,13	0,162	0,02	0,834
O6.	0,21	0,023	-0,04	0,665	0,09	0,340	-0,01	0,893
U1.	0,08	0,404	0,13	0,171	-0,21	0,021	-0,30	0,001
U2.	-0,22	0,015	-0,15	0,097	-0,29	0,002	-0,32	0,001
U3.	-0,18	0,046	-0,28	0,002	-0,38	0,001	-0,22	0,014
U4.	-0,28	0,002	-0,64	0,001	-0,43	0,001	-0,28	0,002
U5.	-0,18	0,045	-0,19	0,041	0,06	0,481	0,42	0,001
U6.	-0,05	0,584	0,24	0,008	-0,11	0,250	0,23	0,012
S1.	-0,12	0,198	0,15	0,103	-0,29	0,001	-0,25	0,007
S2.	-0,30	0,001	0,04	0,635	-0,27	0,003	-0,24	0,007
S3.	-0,25	0,006	-0,07	0,417	-0,19	0,037	-0,33	0,001
S4.	-0,27	0,003	0,18	0,056	-0,23	0,011	-0,12	0,178
S5.	-0,16	0,078	-0,19	0,035	-0,14	0,123	-0,29	0,002
S6.	-0,07	0,426	0,06	0,502	-0,17	0,059	-0,29	0,001

Nota.

N1. = Lęk; N2. = Agresywna wrogość; N3. = Depresyjność; N4. = Nadmierny krytycyzm; N5. = Impulsywność; N6. = Nadwrażliwość; E1. = Serdeczność; E2. = Towarzyskość; E3. = Asertywność; E4. = Aktywność; E5. = Poszukiwanie doznań; E6. = Emocje pozytywne; O1. = Wyobraźnia; O2. = Estetyka; O3. = Uczucia; O4. = Działanie; O5. = Idee; O6. = Wartości; U1. = Zaufanie; U2. = Prostowność; U3. = Altruizm; U4. = Ustępliwość; U5. = Skromność; U6. = Skłonność do rozczulania się; S1. = Kompetencja; S2. = Skłonność do porządku; S3. = Obowiązkowość; S4. = Dążenie do osiągnięć; S5. = Samodyscyplina; S6. = Rozwaga

Źródło: Opracowanie własne.

4.3. Powiązania pomiędzy zmiennymi w grupach skrajnych

Podjęty problem badawczy dotyczy różnic w cechach osobowości grup badawczych o niskim i wysokim poziomie agresji. Dla dokonania analizy porównawczej wyodrębniono dwie grupy skrajne: adolescenty o niskim poziomie agresji oraz młodzież o wysokim poziomie agresji.

W pierwszej kolejności zaprezentowany zostanie sposób wyodrębniania grup skrajnych, a następnie ukazana będzie analiza porównawcza tychże grup.

4.3.1. Sposób wyodrębniania grup skrajnych

Badania przeprowadzono na grupie liczącej 120 adolescentów, poniższa tabela prezentuje efekt wyodrębniania grup skrajnych.

Tabela 22. Liczebność wyodrębniania grup skrajnych

Grupy	N (liczebność)	% (procent)
Grupa I (niskie wyniki) - N	30	25,00
Grupa II (wysokie wyniki) - W	30	25,00
Pozostałe osoby badane	60	50,00
Ogółem	120	100,00

Źródło: Opracowanie własne.

Biorąc pod uwagę odchylenie standardowe oraz średnią wyodrębniono wśród badanych grupy skrajne. Czynność ta wykonana była przy użyciu metody kwartylowej. Wyodrębniono 25% badanych z najwyższymi i 25% z najniższymi wynikami.

Analiza danych zawartych w Tabeli 22. ukazuje, iż liczebność grup skrajnych wynosi po 30 osób, co stanowi po 25% w każdej z grup, łącznie stanowi 50% całej badanej próby. Wyodrębnienie grup skrajnych umożliwiło dokonanie analiz porównawczych w zakresie cech osobowości i agresji.

4.3.2. Porównanie cech osobowości w grupach skrajnych

Celem ujawnienia istotnych statystycznie różnic pomiędzy grupami osób o wysokim poziomie agresywności oraz osób o niskim poziomie agresywności w zakresie poszczególnych wymiarów podstawowych osobowości przeprowadzono analizę różnicową przy użyciu testu t-Studenta dla grup niezależnych.

Analiza ujawniła istotną różnicę międzygrupową w zakresie zmiennej Neurotyczność, $t(58) = -4,21$; $p = 0,001$. W wyniku analiz ustalono, że osoby o wyższym poziomie agresywności posiadały również więcej cech neurotycznych, uzyskując wyższe wartości w każdej podskali tegoż czynnika.

Istotną różnicę odnotowano także w przypadku zmiennej Ugodowość, $t(58) = 5,83$; $p = 0,001$. Porównanie obu grup pozwoliło na ustalenie, że osoby mniej agresywne charakteryzował większy poziom ugodowości.

Podobna sytuacja została zaobserwowana w odniesieniu zmiennej Sumienność – różnica pomiędzy grupami okazała się istotna, $t(58) = 5,09$; $p = 0,001$, większy poziom sumienności natomiast prezentowały osoby o niższym poziomie agresywności ogólnej.

Prezentację uzyskanych wyników stanowi Tabela 23. oraz Wykres 1. przedstawiający skalę uzyskanych różnic.

Tabela 23. Różnice między grupami skrajnymi w zakresie średnich wyników na poszczególnych skalach Inwentarza Osobowości NEO-PI-R

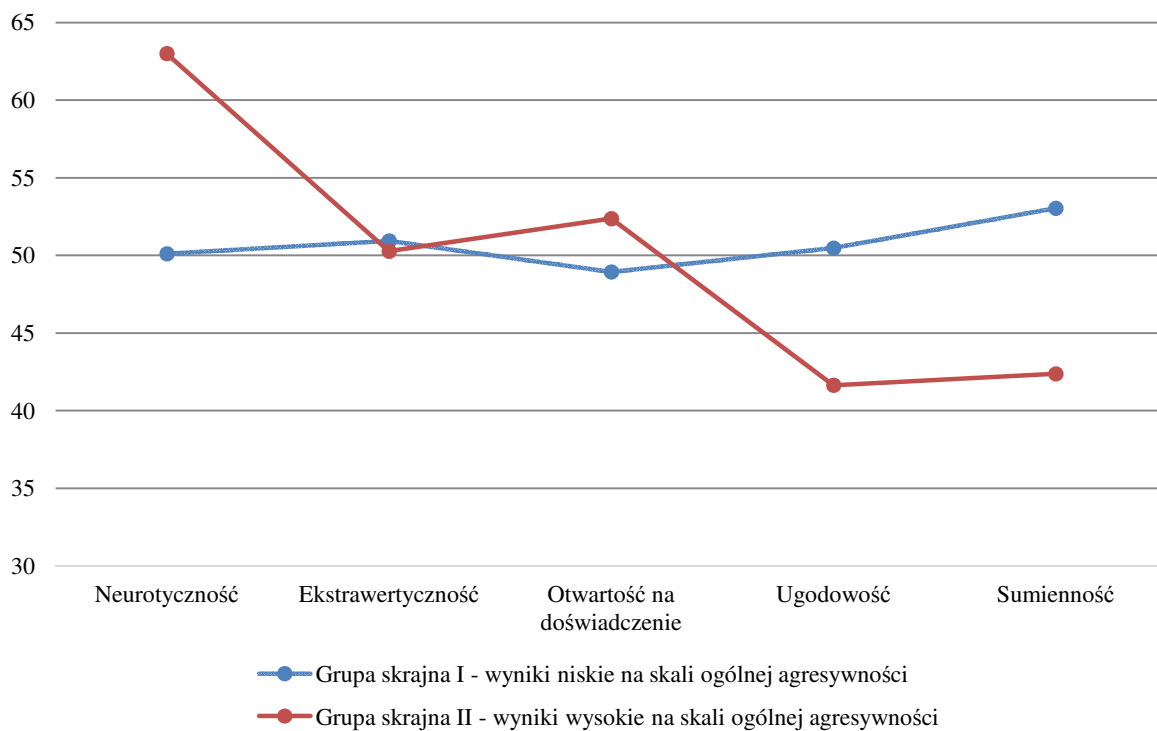
Skala	Grupa I		Grupa II		Test t - Studenta	
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Neurotyczność	50,10	10,62	63,00	13,00	-4,21	0,001
Ekstrawertyczność	50,93	8,88	50,27	9,41	0,28	0,779
Otwartość na doświadczenie	48,93	8,51	52,37	9,66	-1,46	0,149
Ugodowość	50,47	5,55	41,63	6,18	5,83	0,001
Sumienność	53,03	7,69	42,37	8,53	5,09	0,001

Nota.
 Grupy skrajne = grupy badanych wyróżnione na podstawie wysokich oraz niskich wartości zmiennej Ogólna agresywność; Grupa I = grupa skrajna o niskim poziomie ogólnej agresywności; Grupa II = grupa skrajna o wysokim poziomie ogólnej agresywności

Źródło: Opracowanie własne.

Graficzną ilustrację uzyskanych wyników przedstawia poniższy wykres obrazujący skalę otrzymanych różnic.

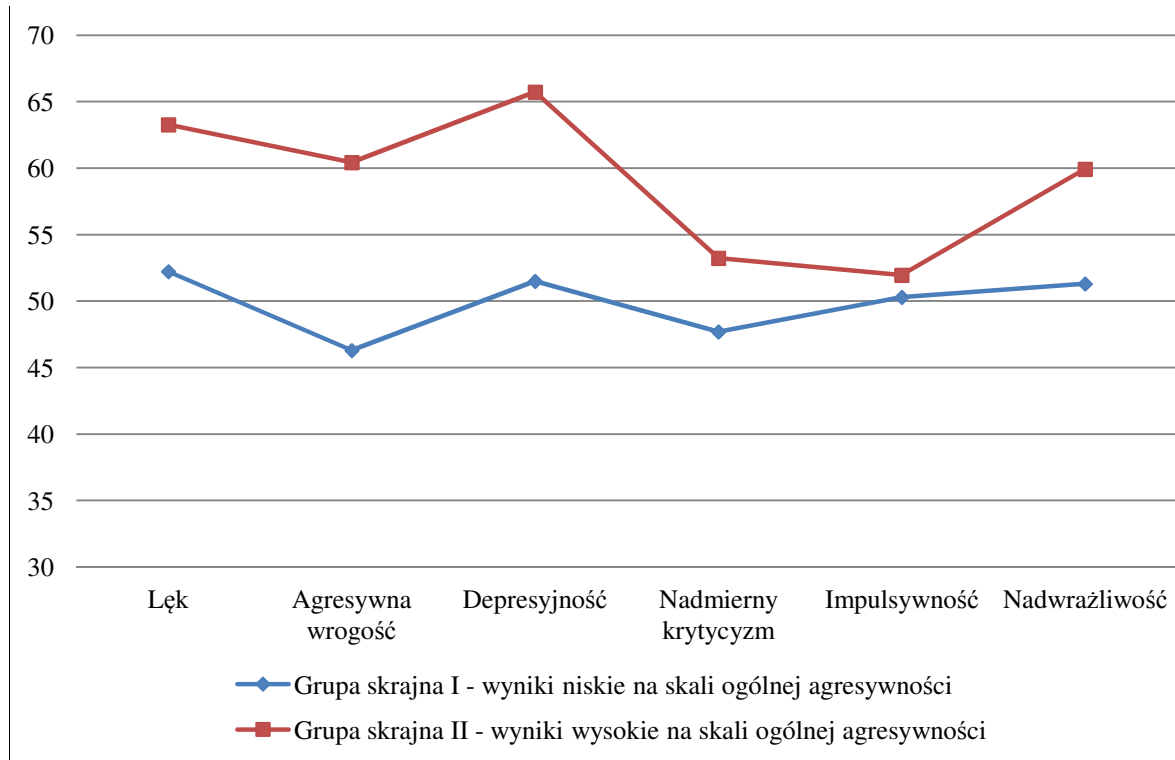
Wykres 1. Porównanie międzygrupowe w zakresie średnich wyników na poszczególnych skalach Inwentarza Osobowości NEO-PI-R

Źródło: Opracowanie własne.

Poszerzenie badanych zmiennych o poszczególne składowe (podskale) czynników osobowościowych zapewniło uszczegółowienie uzyskanych rezultatów. Celem wykazania istotności różnic pomiędzy grupami zróżnicowanymi pod względem ogólnej agresywności wykonano analizę testem t-Studenta.

Wyniki przeprowadzonej analizy ujawniły istotne różnice międzygrupowe w zakresie czterech podskal skali czynnikowej Neurotyczność. W toku prowadzonych analiz zaobserwowano, że grupa o wysokim poziomie agresywności przejawiała wyższy poziom lęku, $t(58) = -2,67$; $p = 0,010$, wyższy poziom agresywnej wrogości, $t(58) = -5,81$; $p = 0,001$, wyższy poziom depresyjności, $t(58) = -3,70$; $p = 0,001$ oraz wyższy poziom nadwrażliwości, $t(58) = -3,14$; $p = 0,003$ niż osoby z grupy o niskim poziomie agresywności.

Skalę różnic międzygrupowych w zakresie wyników na podskalach składowych czynnika ogólnego Neurotyczność zaprezentowano na Wykresie 2.

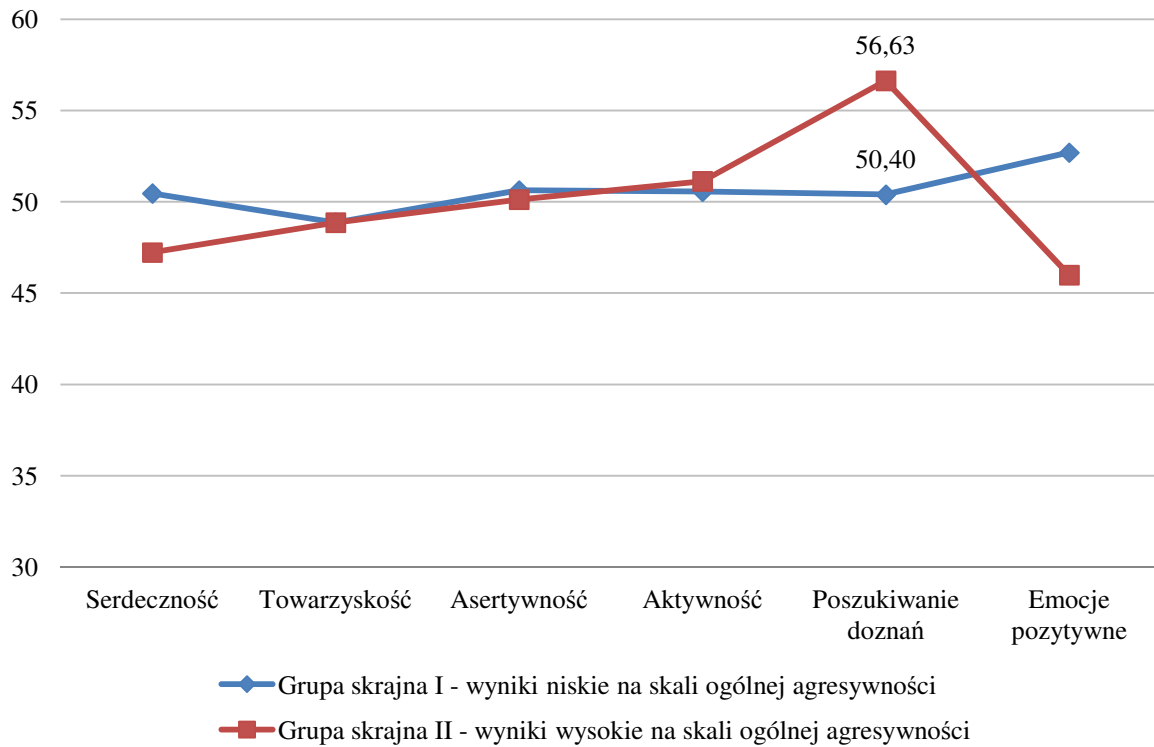
Wykres 2. Porównanie międzygrupowe w zakresie średnich wyników na poszczególnych podskalach czynnika Neurotyczność

Źródło: Opracowanie własne.

W odniesieniu do wyników uzyskanych na poszczególnych podskalach skali ogólnej Ekstrawertyczność uzyskano jedną istotną statystycznie różnicę międzygrupową. Uzyskane wyniki ujawniły, że osoby o cechach wysokiej agresywności poszukują doznań w większym stopniu niż osoby o niskim poziomie agresywności, $t(58) = -4,60; p = 0,001$.

Różnice między wynikami na poszczególnych podskalach Ekstrawertyczności zobrazowano na Wykresie 3.

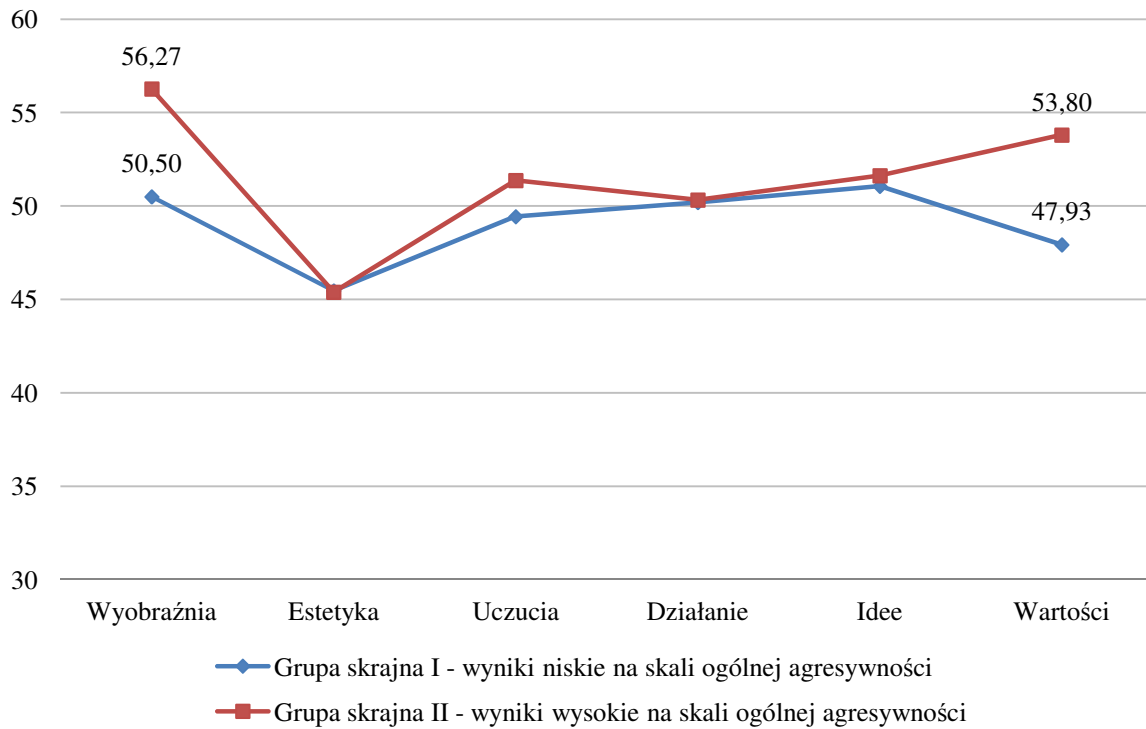
Wykres 3. Porównanie międzygrupowe w zakresie średnich wyników na poszczególnych podskalach czynnika Ekstrawertyczność

Źródło: Opracowanie własne.

Analiza w zakresie wyników cząstkowych na skali ogólnej Otwartość na doświadczenie wskazuje na istotną różnicę pomiędzy grupami w zakresie zmiennej Wyobraźnia, $t(58) = -2,68$; $p = 0,009$. Wyniki pozwoliły na ustalenie następującej zależności: osoby charakteryzujące się wysokim poziomem agresywności cechuje większa wyobraźnia niż ma to miejsce w przypadku osób o niskim poziomie agresywności.

Ponadto, okazuje się, że osoby o wysokim nasileniu cech agresywnych wykazały istotnie wyższy poziom otwartości na wartości niż osoby o niskiej agresywności, $t(58) = -3,22$; $p = 0,002$.

Wyniki średnich dla obu grup na poszczególnych podskalach skali ogólnej Otwartość na doświadczenia prezentuje Wykres 4.

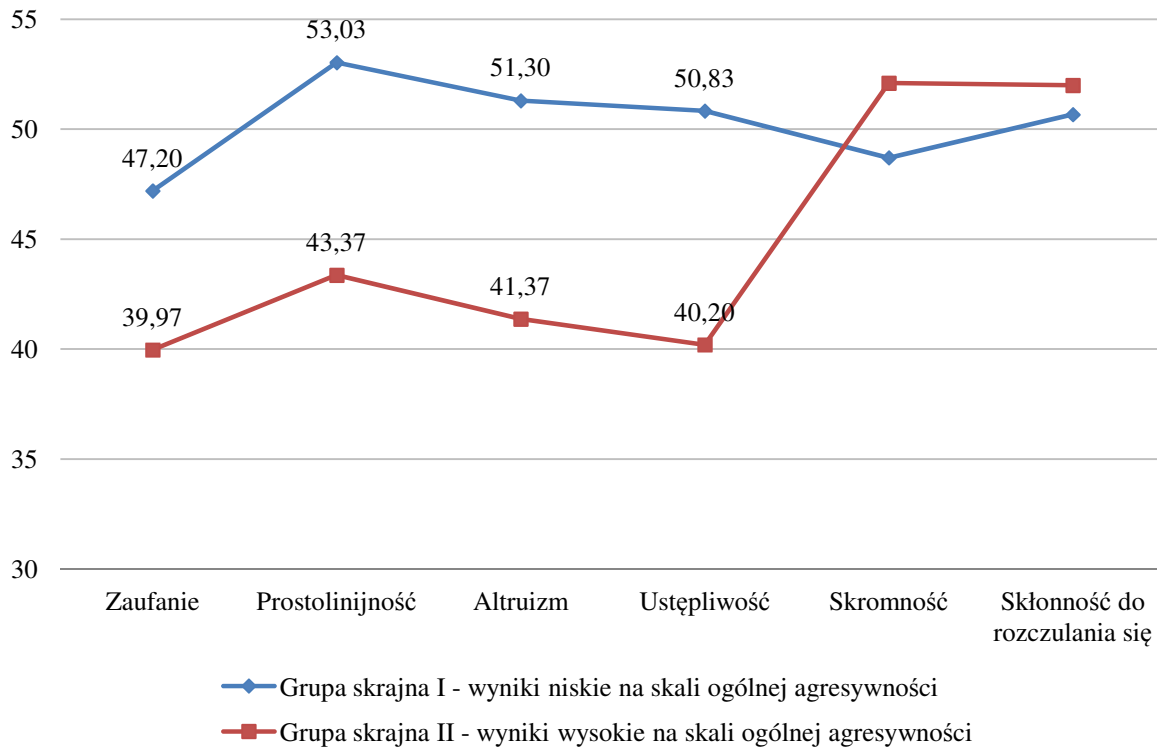

Wykres 4. Porównanie międzygrupowe w zakresie średnich wyników na poszczególnych podskalach czynnika Otwartość na doświadczenie

Źródło: Opracowanie własne.

Przeprowadzenie analizy w odniesieniu do wyników na skali ogólnej Ugodowości ujawniły istotne różnice w zakresie czterech podskal. Uzyskane wyniki pozwoliły na stwierdzenie, że osoby o wysokim nasileniu cech agresywnych wykazują mniejsze zaufanie względem innych, $t(58) = 2,68$; $p = 0,010$, niższy altruizm, $t(58) = 4,72$; $p = 0,001$, mniejszą ustepliwość w relacjach, $t(58) = 4,75$; $p = 0,001$ oraz cechuje je niższa prostolinijność, $t(58) = 5,19$; $p = 0,001$ niż ma to miejsce w przypadku osób prezentujących niskie nasilenie cech agresywności.

Obraz uzyskanych różnic między grupami przedstawia Wykres 5.

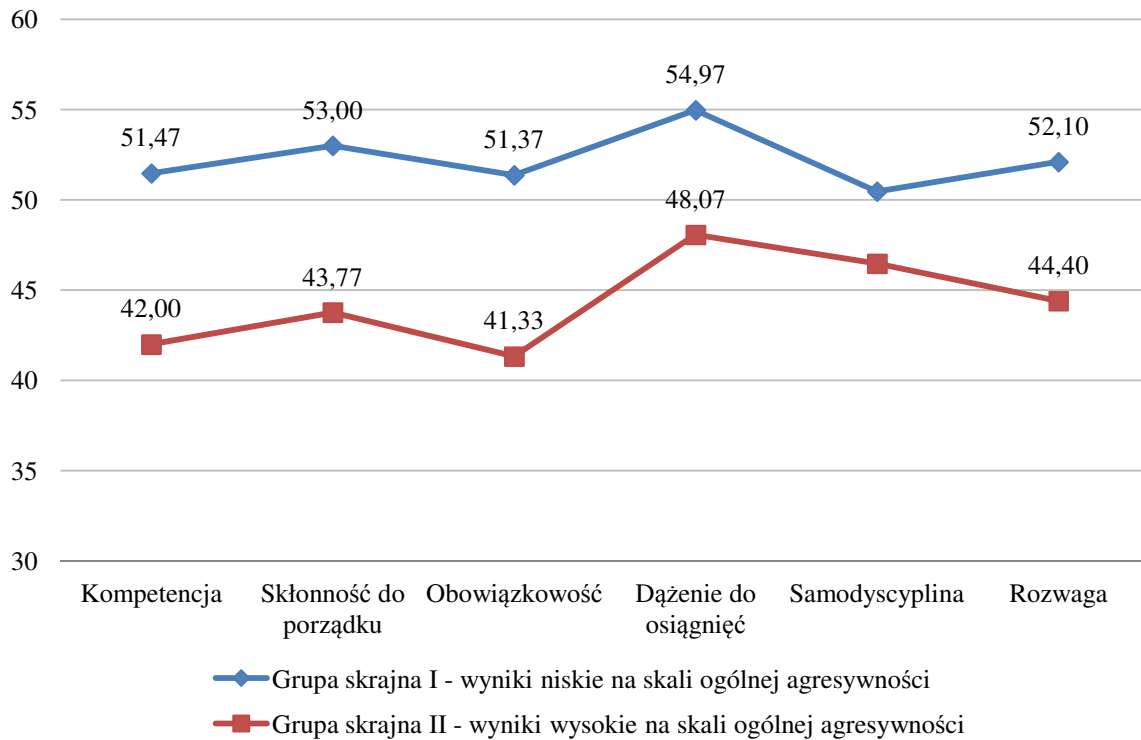
Wykres 5. Porównanie międzygrupowe w zakresie średnich wyników na poszczególnych podskalach czynnika Ugodowość

Źródło: Opracowanie własne.

Analiza różnicowa pozwoliła również na ustalenie, że istnieją istotne statystycznie różnice między grupami w zakresie pięciu spośród sześciu podskal czynnika osobowości Sumienność.

Osoby o wysokim nasileniu cech agresywnych charakteryzowały: niższy poziom poczucia kompetencji, $t(58) = 3,29$; $p = 0,002$, niższa skłonność do porządku, $t(58) = 3,76$; $p = 0,001$, niższe poczucie obowiązku, $t(58) = 5,05$; $p = 0,001$, mniejsza potrzeba osiągnięć, $t(58) = 3,93$; $p = 0,001$ oraz mniejsza rozwaga, $t(58) = 3,29$; $p = 0,002$.

Wyniki średnich uzyskanych we wszystkich podskalach czynnika Sumienność przedstawia Wykres 6.

Wykres 6. Porównanie międzygrupowe w zakresie średnich wyników na poszczególnych podskalach czynnika Sumienność

Źródło: Opracowanie własne.

Szczegółowe dane odnośnie różnic pomiędzy grupami wyróżnionymi na podstawie niskiego i wysokiego nasilenia cech agresywności w zakresie wyników na poszczególnych podskalach pięciu wymiarów osobowości zostały zamieszczone w Tabeli 24.

Tabela 24. Różnice między grupami skrajnymi w zakresie średnich wyników na poszczególnych podskalach Inwentarza Osobowości NEO-PI-R

Podskala	Grupa I		Grupa II		Test t - Studenta	
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>p</i>
Neurotyczność						
N1. Lęk	52,23	8,91	63,27	20,79	-2,67	0,010
N2. Agresywna wrogość	46,30	8,80	60,43	10,01	-5,81	0,001
N3. Depresyjność	51,50	10,93	65,73	18,01	-3,70	0,001
N4. Nadmierny krytycyzm	47,70	9,96	53,23	12,85	-1,86	0,067
N5. Impulsywność	50,30	8,16	51,97	9,49	-0,73	0,469
N6. Nadwrażliwość	51,30	8,77	59,93	12,25	-3,14	0,003
Ekstrawertyczność						
E1. Serdeczność	50,47	7,83	47,23	8,74	1,51	0,137
E2. Towarzystwość	48,87	9,58	48,87	10,20	0,00	1,000
E3. Asertywność	50,63	6,11	50,13	9,57	0,24	0,810
E4. Aktywność	50,57	4,48	51,13	10,69	-0,27	0,790
E5. Poszukiwanie doznań	50,40	5,44	56,63	5,05	-4,60	0,001
E6. Emocje pozytywne	52,70	12,52	46,00	10,18	2,27	0,027
Otwartość na doświadczenie						
O1. Wyobraźnia	50,50	9,45	56,27	7,03	-2,68	0,009
O2. Estetyka	45,47	6,65	45,40	9,45	0,03	0,975
O3. Uczucia	49,43	11,07	51,37	9,51	-0,73	0,471
O4. Działanie	50,20	9,16	50,33	10,28	-0,05	0,958
O5. Idee	51,07	8,80	51,63	10,41	-0,23	0,821
O6. Wartości	47,93	5,78	53,80	8,13	-3,22	0,002
Ugodowość						
U1. Zaufanie	47,20	8,38	39,97	12,20	2,68	0,010
U2. Prostolinijność	53,03	6,82	43,37	7,59	5,19	0,001
U3. Altruizm	51,30	8,61	41,37	7,67	4,72	0,001
U4. Ustępliwość	50,83	9,30	40,20	8,01	4,75	0,001
U5. Skromność	48,70	10,21	52,10	11,43	-1,21	0,229
U6. Skłonność do rozczulania się	50,67	7,02	52,00	6,20	-0,78	0,439
Sumienność						
S1. Kompetencja	51,47	9,91	42,00	12,22	3,29	0,002
S2. Skłonność do porządku	53,00	8,59	43,77	10,37	3,76	0,001
S3. Obowiązkowość	51,37	6,88	41,33	8,42	5,05	0,001
S4. Dążenie do osiągnięć	54,97	7,61	48,07	5,90	3,93	0,001
S5. Samodyscyplina	50,47	7,11	46,47	8,76	1,94	0,057
S6. Rozwaga	52,10	7,93	44,40	10,08	3,29	0,002
<i>Nota.</i>						
Grupy skrajne = grupy badanych wyróżnione na podstawie wysokich oraz niskich wartości zmiennej Ogólna agresywność; Grupa I = grupa skrajna o niskim poziomie ogólnej agresywności; Grupa II = grupa skrajna o wysokim poziomie ogólnej agresywności						

Źródło: Opracowanie własne.

4.4. Powiązania między zmiennymi ze względu na płeć

Aby dokonać porównania między kobietami i mężczyznami w zakresie związków między pięcioma wymiarami struktury osobowości i poziomem ogólnej agresywności przeprowadzono analizę korelacji liniowej r Pearsona.

Wyniki analizy ujawniły, że w przypadku zarówno kobiet, jak i mężczyzn Ogólna agresywność koreluje istotnie z Neurotycznością, Ugodowością oraz Sumiennością. Należy także nadmienić, że w grupie mężczyzn wykazano istotną ujemną korelację między Ogólną agresywnością i Ekstrawertycznością, czego nie odnotowano w przypadku grupy kobiet. Oznacza to, że mężczyźni ekstrawertyczni przejawiają niższą agresję.

Korelacja Neurotyczności z Ogólną agresywnością okazała się być silna i dodatnia w grupie kobiet, $r = 0,54$; $p = 0,001$, natomiast w przypadku mężczyzn wykazano umiarkowany dodatni związek między tymi zmiennymi, $r = 0,41$; $p = 0,001$. Osoby neurotyczne cechowała agresywność, a ponadto wyższą neurotyczność zanotowano w grupie kobiet. Silna korelacja ujemna pojawiła się także w przypadku związku między Ogólną agresywnością, a Ugodowością w grupie kobiet, $r = -0,54$; $p = 0,001$, natomiast w grupie mężczyzn tę korelację określa się jako umiarkowaną, $r = -0,38$; $p = 0,003$. Wnioskować można, że jednostki agresywne nie wykazywały ugodowości. Umiarkowanie silną korelację ujemną uzyskano w grupie kobiet korelując ze sobą Ogólną agresywność z Sumiennością, $r = -0,30$; $p = 0,017$, przy czym ta sama zależność w grupie mężczyzn została określona jako silna, $r = -0,55$; $p = 0,001$. Agresorów zatem cechowała niska sumiennność. Ponadto, w grupie mężczyzn ujawniono umiarkowaną korelację ujemną między Ekstrawertycznością i Ogólną agresywnością, $r = -0,33$; $p = 0,013$. Na podstawie otrzymanych wyników wnioskować można, iż zarówno w grupie kobiet, jak i mężczyzn wraz ze wzrostem cech neurotycznych wzrasta agresywność, przy czym mocniej zaznacza się owa zależność w przypadku pań. Natomiast antagonistyczny charakter pojawia się w przypadku Ugodowości i Sumienności, co oznacza, że im niższa ugodowość i sumiennność, tym wyższy poziom agresywności. Badanie wykazało ponadto, że wraz ze spadkiem cech ekstrawertycznych u mężczyzn rośnie ogólna agresywność.

Szczegółowe dane w tym zakresie przedstawia Tabela 25.

Tabela 25. Porównanie międzypłciowe korelacji między ogólną agresywnością a poszczególnymi wymiarami osobowości

Wymiar osobowości	Ogólna agresywność			
	Kobiety		Mężczyźni	
	<i>r</i>	<i>p</i>	<i>r</i>	<i>p</i>
Neurotyczność	0,54	0,001	0,41	0,001
Ekstrawertyczność	0,09	0,497	-0,33	0,013
Otwartość na doświadczenie	0,24	0,056	0,04	0,754
Ugodowość	-0,54	0,001	-0,38	0,003
Sumiennność	-0,30	0,017	-0,55	0,001

Źródło: Opracowanie własne.

Następnym podjętym krokiem procesu badawczego była weryfikacja różnic pomiędzy kobietami i mężczyznami w zakresie wyników uzyskiwanych na poszczególnych podskalach czynników ogólnych osobowości. Do tego celu posłużył test parametryczny t-studenta dla prób niezależnych.

Analiza różnicowa ujawniła, istotne różnice międzypłciowe odnośnie Nadmiernego krytycyzmu, $t(118) = 2,33$; $p = 0,021$ oraz Impulsywności, $t(118) = -4,36$; $p = 0,001$. Biorąc pod uwagę wartości średnich w obu grupach, można stwierdzić, że kobiety wykazują większą skłonność do nadmiernego krytycyzmu, natomiast bardziej impulsywni są mężczyźni.

Wyniki uzyskane w toku analizy wskazują na istotnie wyższy poziom Towarzystości, $t(118) = -2,70$; $p = 0,008$ i Asertywności, $t(118) = -3,24$; $p = 0,002$, a także Pozytywnej emocjonalności, $t(118) = -3,87$; $p = 0,001$ w przypadku grupy mężczyzn.

Ponadto, rozpatrując wysokość natężenia cech objętych czynnikiem Otwartość na doświadczenia w grupie kobiet i mężczyzn, zauważono, że mężczyźni wykazali się istotnie większym poziomem wyobraźni, $t(118) = 6,98$; $p = 0,001$, poczucia estetyki, $t(118) = -2,23$; $p = 0,028$ i preferowania nowości/zmienności, $t(118) = -4,32$; $p = 0,001$ niż kobiety.

W przypadku mężczyzn odnotowano również istotnie wyższy poziom zaufania, $t(118) = -3,45$; $p = 0,001$ i altruizmu $t(118) = -2,09$; $p = 0,039$, natomiast kobiety osiągały istotnie wyższy wynik na skali skromności, $t(118) = 3,91$; $p = 0,001$. Ostatecznie okazało się także, iż mężczyźni przejawiają istotnie mniejszą skłonność do porządku $t(118) = 2,06$; $p = 0,042$ oraz obowiązkowości, $t(118) = 2,21$; $p = 0,029$ aniżeli kobiety.

Wyniki pochodzące z wykonanej analizy różnic między średnimi wynikami przedstawia Tabela 26.

Tabela 26. Porównanie międzypłciowe korelacji między ogólną agresywnością a poszczególnymi wymiarami osobowości

Podskala	Grupy				Test t-Studenta	
	Kobiety		Mężczyźni		t	p
	M	SD	M	SD		
Neurotyczność						
N1.	56,35	16,44	57,26	10,13	-0,36	0,718
N2.	54,92	10,46	57,11	11,80	-1,08	0,285
N3.	59,27	12,83	55,77	13,36	1,46	0,146
N4.	53,76	9,98	49,37	10,64	2,33	0,021
N5.	51,40	7,77	57,74	8,15	-4,36	0,001
N6.	54,70	9,20	55,53	12,58	-0,41	0,680
Ekstrawertyczność						
E1.	45,90	7,46	48,47	8,88	-1,72	0,088
E2.	45,79	6,77	50,11	10,46	-2,70	0,008
E3.	48,92	8,27	53,74	7,98	-3,24	0,002
E4.	49,54	6,02	50,02	9,90	-0,32	0,747
E5.	54,05	6,48	52,95	8,85	0,78	0,436
E6.	47,59	11,26	54,84	9,00	-3,87	0,001
Otwartość na doświadczenie						
O1.	51,60	9,23	61,68	6,12	-6,98	0,001
O2.	44,95	9,04	46,79	11,19	-0,99	0,323
O3.	48,02	9,24	52,00	10,37	-2,23	0,028
O4.	50,30	10,46	51,11	8,97	-0,45	0,654
O5.	47,70	8,80	55,05	9,83	-4,32	0,001
O6.	49,10	6,89	51,89	12,18	-1,57	0,119
Ugodowość						
U1.	39,24	11,81	46,84	12,33	-3,45	0,001
U2.	45,48	9,91	46,70	8,25	-0,73	0,466
U3.	44,27	12,14	48,53	9,89	-2,09	0,039
U4.	46,71	9,93	45,89	7,78	0,50	0,618
U5.	53,16	9,14	46,40	9,78	3,91	0,001
U6.	50,97	10,08	52,11	9,53	-0,63	0,528
Sumienność						
S1.	44,97	10,93	48,68	10,22	-1,92	0,057
S2.	49,48	8,57	45,79	10,99	2,06	0,042
S3.	48,25	8,67	44,68	8,98	2,21	0,029
S4.	50,51	9,82	49,47	8,02	0,63	0,531
S5.	47,19	8,65	46,00	8,38	0,76	0,446
S6.	47,89	9,32	46,37	8,13	0,95	0,345
<i>Nota.</i>						
N1. = Lęk; N2. = Agresywna wrogość; N3. = Depresyjność; N4. = Nadmierny krytycyzm; N5. = Impulsywność; N6. = Nadwrażliwość; E1. = Serdeczność; E2. = Towarzystwość; E3. = Asertywność; E4. = Aktywność; E5. = Poszukiwanie doznań; E6. = Emocje pozytywne; O1. = Wyobraźnia; O2. = Estetyka; O3. = Uczucia; O4. = Działanie; O5. = Idee; O6. = Wartości; U1. = Zaufanie; U2. = Prostolinijność; U3. = Altruizm; U4. = Ustępliwość; U5. = Skromność; U6. = Skłonność do rozczulania się; S1. = Kompetencja; S2. = Skłonność do porządku; S3. = Obowiązkowość; S4. = Dążenie do osiągnięć; S5. = Samodyscyplina; S6. = Rozwaga						

Źródło: Opracowanie własne.

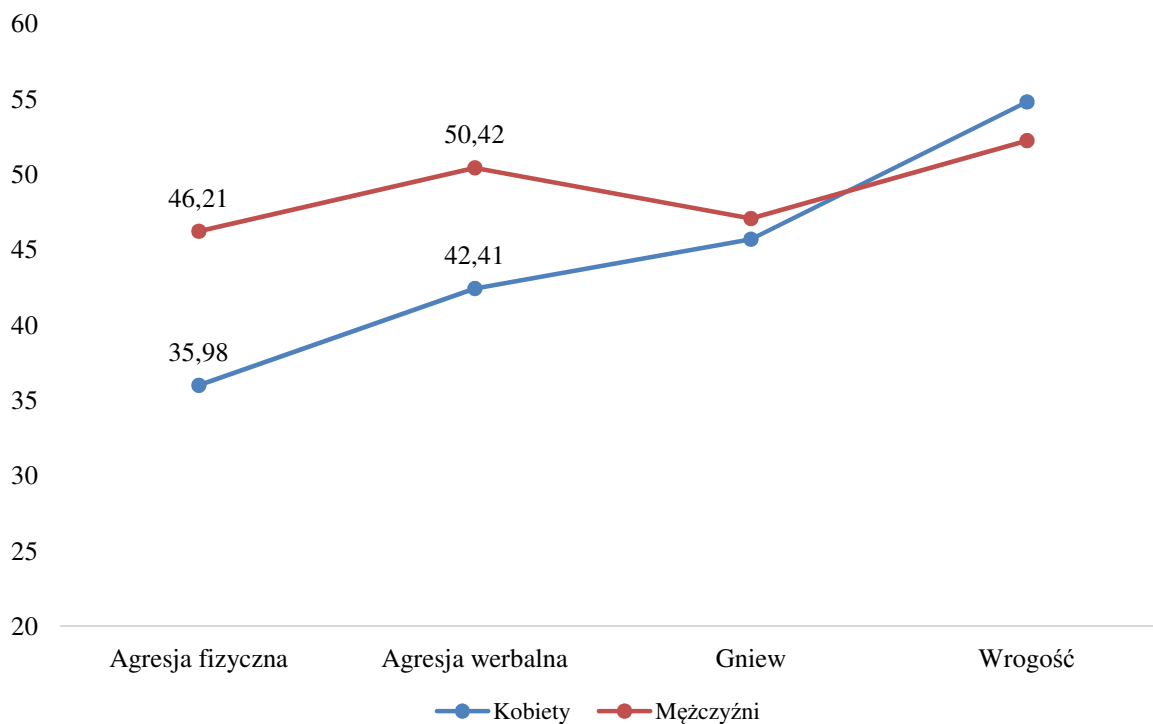

W toku dalszej eksploracji danych analizie różnicowej poddano poziom ogólnej agresywności oraz wyniki na poszczególnych wymiarach ogólnej agresywności uzyskiwane przez kobiety i mężczyzn. W celu otrzymania odpowiedzi na pytanie odnośnie istotności owych różnic przeprowadzono analizę testem t-Studenta dla grup niezależnych.

W wyniku przeprowadzonych analiz uzyskano następujące rezultaty. Istotne statystycznie różnice międzypłciowe uzyskano w zakresie wyników na skali Agresji fizycznej, $t(118) = -5,52$; $p = 0,000$, Agresji werbalnej, $t(118) = -4,35$; $p = 0,001$, oraz Ogólnej agresywności, $t(118) = -3,27$; $p = 0,001$, przy czym w odniesieniu do wszystkich tych różnic wyższy wynik uzyskiwali mężczyźni.

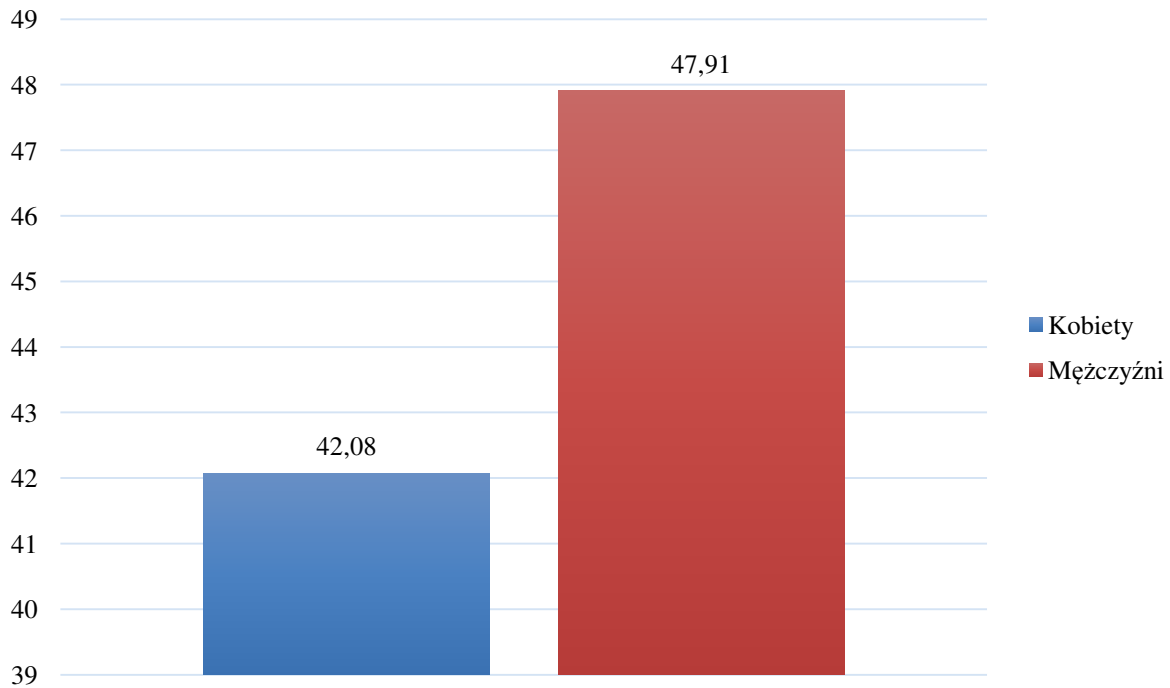
Skalę różnic międzypłciowych średnich wyników na poszczególnych wymiarach Ogólnej agresywności prezentuje Wykres 7.

Wykres 7. Różnice międzypłciowe średnich wyników na poszczególnych wymiarach ogólnej agresywności

Źródło: Opracowanie własne.

Skalę różnic międzypłciowych pod względem poziomu ogólnej agresywności przedstawia Wykres 8.

Wykres 8. Różnice międzypłciowe średnich wyników na skali ogólnej agresywności

Źródło: Opracowanie własne.

Szczegółowe dane przeprowadzonej analizy zebrano w formie tabelarycznej i zaprezentowano poniżej (Tabela 27.).

Tabela 27. Różnice międzypłciowe w zakresie wyników ogólnej agresywności i poszczególnych jej wymiarów

Zmienna	Grupy		Test t-Studenta	
	Kobiety (<i>M</i>)	Mężczyźni (<i>M</i>)	<i>t</i>	<i>p</i>
Agresja fizyczna	35,98	46,21	-5,52	0,001
Agresja werbalna	42,41	50,42	-4,35	0,001
Gniew	45,68	47,05	-0,80	0,427
Wrogość	54,79	52,23	1,06	0,293
Poziom ogólnej agresywności	42,08	47,91	-3,27	0,001

Źródło: Opracowanie własne.

Rozdział 5. Cechy osobowości adolescentów o różnym typie agresji

Rozdział ten poświęcony jest analizie i porównaniu cech osobowości u młodzieży o różnym typie agresji.

Początek rozdziału prezentuje kryteria oraz charakterystykę wyłonionych grup osób o różnym typie agresji. W dalszej części zaprezentowano analizę powiązań pojawiających się pomiędzy wyodrębnionymi typami agresji a cechami osobowości.

5.1. Kryteria wyłonienia i charakterystyka grup homogenicznych

W celu dokonania kategoryzacji i tym samym uzyskania grup, które różniłyby się w zakresie czterech wymiarów ogólnej agresywności wykonano analizę skupień metodą k-średnich. Analizie posłużyły wyniki uzyskane w Kwestionariuszu Agresji A. Bussa i M. Perry'ego. Stosując owe narzędzie uzyskuje się cztery czynniki wskazujące na różny typ agresji:

1. Agresja Fizyczna (PA)
2. Słowna (VA)
3. Gniew (A)
4. Wrogość (H)

Metoda ta ujawniła cztery grupy, których wyniki były zbieżne wewnątrzgrupowo, natomiast w porównaniu intergrupowym wykazywały różnice. Grupy opatrzone następującymi etykietami:

1. Fizycznie i werbalnie agresywni
2. Wrogo nastawieni gniewni
3. Gniewni agresorzy fizyczni
4. Wrogo i gniewnie nastawieni agresorzy werbalni

Szczegółowe dane dotyczące przeprowadzonej analizy znaleźć można w Tabeli 28.

Tabela 28. Statystyki opisowe wyników poszczególnych grup na czterech wymiarach ogólnej agresywności

Wymiar ogólnej agresywności	Statystyki opisowe		
	<i>N</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Skupienie 1. Fizycznie i werbalnie agresywni			
Agresja fizyczna	18	44,78	3,19
Agresja słowna	18	46,83	8,02
Gniew	18	39,17	5,83
Wrogość	18	34,11	7,30
Skupienie 2. Wrogo nastawieni gniewni			
Agresja fizyczna	32	42,16	8,00
Agresja słowna	32	39,84	7,56
Gniew	32	45,59	8,65
Wrogość	32	54,94	4,49
Skupienie 3. Gniewni agresorzy fizyczni			
Agresja fizyczna	44	59,82	6,26
Agresja słowna	44	51,70	4,96
Gniew	44	53,61	6,98
Wrogość	44	49,57	7,79
Skupienie 4. Wrogo i gniewnie nastawieni agresorzy werbalni			
Agresja fizyczna	26	46,77	6,94
Agresja słowna	26	61,42	5,98
Gniew	26	56,88	9,61
Wrogość	26	55,96	7,54

Źródło: Opracowanie własne.

Pierwszą wyróżnioną grupę ($N = 18$) charakteryzował wysoki poziom agresji fizycznej ($M = 44,78$) i werbalnej ($M = 46,83$) oraz stosunkowo niski poziom gniewu ($M = 39,17$) i wrogości ($M = 34,11$), tak więc osoby do niej należące określono etykietą „fizycznie i werbalnie agresywni”.

Jako „wrogo nastawionych gniewnych” uznano osoby należące do grupy drugiej ($N = 32$), które wykazywały wysoki poziom gniewu ($M = 45,59$) oraz wrogości ($M = 54,94$), natomiast stosunkowo niski poziom agresji fizycznej ($M = 42,16$) i werbalnej ($M = 39,84$).

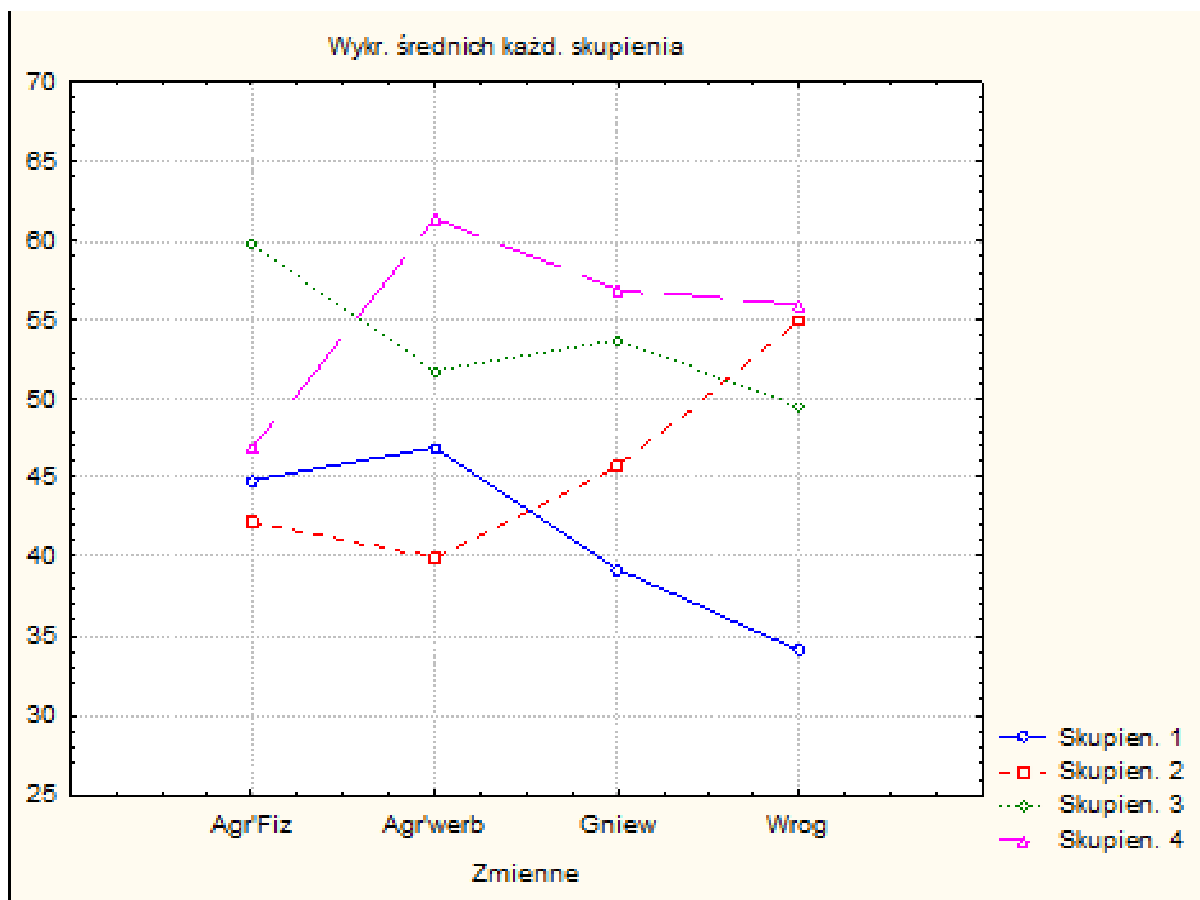
Osoby badane ($N = 44$), które charakteryzował wysoki poziom agresji fizycznej ($M = 59,82$) oraz gniewu ($M = 53,61$), natomiast względnie niski poziom agresji werbalnej ($M = 51,70$) i wrogości ($M = 49,57$), określono „gniewnymi agresorami fizycznymi”.

Etykiętę „wrogo i gniewnie nastawionych agresorów werbalnych” zyskała grupa osób ($N = 26$), która charakteryzowała się wysokim poziomem agresji werbalnej ($M = 61,42$), gniewu ($M = 56,88$) i wrogości ($M = 55,96$) oraz względnie niskim poziomem agresji fizycznej ($M = 46,77$).

Ponadto, analiza skupień nie ujawniła grupy, którą cechowałby niski poziom agresywności, na wszystkich czterech jego wymiarach łącznie.

Poniżej zamieszczono wykres (Wykres 9.) prezentujący układ wyników uzyskanych przez grupy homogeniczne w poszczególnych skalach Agresji ogólnej.

Wykres 9. Porównanie międzygrupowe średnich wyników na poszczególnych wymiarach ogólnej agresywności

Źródło: Opracowanie własne.

5.2. Cechy osobowości w grupach homogenicznych

Poniższy podrozdział przedstawia analizę cech osobowości w czterech wyłonionych uprzednio grupach. Grupy wyróżnione przy użyciu tej techniki pozwoliły na przeprowadzenie jednoczynnikowej analizy wariancji w schemacie międzygrupowym. Zmiennymi

hipotetycznie różnicującymi owe grupy ustalono poszczególne podskale Inwentarza Osobowości NEO-PI-R. Porównań wyników *post hoc* dokonano za pomocą testu Gamesa-Howella. Wyniki uzyskane w toku przeprowadzonej ANOVY przedstawiają się następująco.

Raportując uzyskane wyniki należy uwypuklić fakt, iż w każdym z analizowanych przypadków zmienną niezależną różnicującą (na poziomie testowania hipotez) była przynależność do grupy. Opis uzyskanych wyników objął jedynie te istotne statystycznie, które świadczą o istotnych różnicach pomiędzy wszystkimi czterema grupami.

W obrębie czynnika osobowości Neurotyczność uzyskano wyniki istotne w odniesieniu do podskal Lęku, $F(3,116) = 5,27$; $p = 0,002$, Agresywnej wrogości, $F(3,116) = 36,71$; $p = 0,001$, Depresyjności, $F(3,116) = 6,25$; $p = 0,001$, Nadmiernego krytycyzmu, $F(3,116) = 16,18$; $p = 0,001$, oraz Nadwrażliwości, $F(3,116)$; $p = 7,02$; $p = 0,001$.

Najwyższy poziom lęku wystąpił w Grupie II ($M = 62,69$), mniejszy poziom w Grupie IV ($M = 60,15$), jeszcze mniejszy w Grupie III ($M = 52,93$), natomiast najmniejszy w Grupie I ($M = 50,83$). Najwyższe nasilenie agresywnej wrogości uzyskano w Grupie IV ($M = 62,58$), nieco niższe w Grupie III ($M = 61,16$), jeszcze niższe w Grupie II ($M = 52,22$) i najniższe w Grupie I ($M = 40,33$). Względem depresyjności uzyskano najwyższy wynik w Grupie IV ($M = 63,42$), niższy wynik w Grupie II ($M = 59,75$), jeszcze niższy w Grupie III ($M = 56,70$) i najniższy w Grupie I ($M = 47,61$). Najwyższy poziom skłonności do nadmiernego krytycyzmu uzyskały osoby z Grupy IV ($M = 57,58$), nieco niższy wynik uzyskano w Grupie II ($M = 56,19$), jeszcze niższy w Grupie III ($M = 49,27$) i najniższy w Grupie I ($M = 41,00$). Najwyższy wynik na skali Nadwrażliwości uzyskano w Grupie IV ($M = 62,12$), niższy wynik uzyskano w Grupie II ($M = 55,78$), jeszcze niższy w Grupie III ($M = 52,93$), natomiast najniższy w Grupie I ($M = 49,00$).

Poddając analizie podskale czynnika ogólnego Ekstrawertyczność ujawniono istotność różnic pomiędzy grupami w zakresie poziomu Serdeczności, $F(3,116) = 5,25$; $p = 0,02$, Towarzyskości, $F(3,116) = 6,02$; $p = 0,001$, Asertywności, $F(3,116) = 3,23$; $p = 0,025$.

Istotne różnice wykazano również w przypadku zmiennej Poszukiwanie doznań, $F(3,116) = 2,97$; $p = 0,035$ oraz w przypadku Pozytywnej emocjonalności, $F(3,116) = 2,82$; $p = 0,042$. Najwyższy wynik na skali Serdeczności uzyskała Grupa I ($M = 52,83$), niższy wynik wykazano w Grupie IV ($M = 48,62$), jeszcze niższy w Grupie III ($M = 46,00$) i najniższy w Grupie II ($M = 44,25$). Najwyższy poziom towarzyskości wykazano w Grupie I ($M = 52,67$), niższy poziom odnotowano w Grupie IV ($M = 50,69$), jeszcze niższy w Grupie III ($M = 47,45$) i najniższy w Grupie II ($M = 43,34$). Najwyższym stopniem asertywności wykazały się osoby z Grupy I ($M = 53,50$), nieco niższy osoby z Grupy III ($M = 52,80$),

jeszcze niższy w Grupie IV ($M = 51,54$) i najniższy w Grupie II ($M = 47,47$). Najwyższą tendencję do poszukiwania doznań odnotowano w Grupie III ($M = 56,16$), nieco niższą w przypadku Grupy II ($M = 52,56$), jeszcze niższą w Grupie I ($M = 51,83$) i najniższą w Grupie IV ($M = 51,42$). Największym nasileniem pozytywnej emocjonalności wykazała się Grupa I ($M = 56,50$), niższe nasileniem wykazała się Grupa III ($M = 51,80$), jeszcze niższym Grupa IV ($M = 50,12$) i najniższym Grupa II ($M = 47,66$).

W zakresie skali ogólnej Otwartość na doświadczenie wykazano istotne różnice międzygrupowe pod względem podskal: Wyobraźnia, $F(3,116) = 4,42$; $p = 0,006$ oraz Ciekawość intelektualna, $F(3,116) = 4,92$; $p = 0,003$ i Otwartość na wartości, $F(3,116) = 2,72$; $p = 0,048$.

Najwyższy wynik na skali Wyobraźnia osiągnęły osoby z Grupy III ($M = 59,64$), nieco niższy wynik osoby z Grupy IV ($M = 57,42$), jeszcze niższy osoby z Grupy II ($M = 53,19$) i najniższy w przypadku Grupy I ($M = 52,67$). Największą ciekawość intelektualną wykazano w Grupie I ($M = 54,17$), nieco niższą odnotowano w Grupie III ($M = 53,11$), jeszcze niższą w Grupie II ($M = 45,00$) oraz najniższą w Grupie IV ($M = 45,00$). Najwyższy wynik na skali Otwartości na wartości uzyskały osoby z Grupy III ($M = 52,98$), nieco niższy odnotowano w Grupie I ($M = 52,50$), jeszcze niższy w Grupie II ($M = 48,09$), a najniższy w Grupie IV ($M = 47,54$).

W obrębie czynnika osobowości Ugodowość ujawniono istotne różnice w zakresie wyników na podskalach: Zaufania, $F(3,116) = 3,89$; $p = 0,011$, Prostolinijności, $F(3,116) = 7,37$; $p = 0,001$, Altruizmu, $F(3,116) = 7,45$; $p = 0,001$, Ustępliwości, $F(3,116) = 17,66$; $p = 0,001$ oraz skromności, $F(3,116) = 9,99$; $p = 0,001$.

Najwyższym zaufaniem względem otoczenia charakteryzowały się osoby z Grupy I ($M = 49,00$), nieco niższym osoby z Grupy III ($M = 44,52$), jeszcze niższym poziom nasilenia zaufania zaobserwowano w Grupie IV ($M = 42,35$), natomiast najniższy w Grupie II ($M = 37,50$). Najbardziej prostolinijne okazały się być osoby z Grupy I ($M = 53,17$), mniejsze nasilenie tej cechy odnotowano w przypadku Grupy II ($M = 47,31$), jeszcze mniejsze w Grupie III ($M = 45,05$) i najmniejsze w Grupie IV ($M = 41,31$). Największe natężenie cech altruistycznych wykazała Grupa I ($M = 54,50$), nieco mniejsze zaobserwowano w Grupie II ($M = 49,34$), jeszcze mniejsze w Grupie III ($M = 43,59$) i najmniejsze w Grupie IV ($M = 41,42$). Najbardziej ustępliwymi okazały się być osoby z Grupy I ($M = 52,17$), nieco mniej ustępliwie były osoby z Grupy II ($M = 51,94$), jeszcze mniejszy poziom nasilenia tej cechy prezentowały osoby z Grupy III ($M = 43,57$) i najmniejszy osoby z Grupy IV ($M = 40,04$). Najwyższe wyniki na skali skromności ujawniono w Grupie II ($M = 54,94$), nieco niższe w

Grupie IV ($M = 52,62$), jeszcze niższy poziom skromności wykazano w Grupie III ($M = 48,27$) i najniższy w Grupie I ($M = 41,33$). W odniesieniu do podskal wyodrębnionych w ramach ogólnego czynnika osobowości Sumienność wykazano istotne różnice w zakresie Poczucia kompetencji, $F(3,116) = 2,98$; $p = 0,035$, Skłonności do porządku, $F(3,116) = 4,11$; $p = 0,008$, Potrzeby osiągnięć, $F(3,116) = 9,01$; $p = 0,001$ oraz Samodyscypliny, $F(3,116) = 7,10$; $p = 0,001$. Najwyższy wynik na podskali Poczucia kompetencji wykazały osoby z Grupy I ($M = 53,50$), nieco niższy uzyskano w Grupie III ($M = 45,80$), jeszcze niższy w Grupie II ($M = 45,47$) i najniższy w Grupie IV ($M = 45,19$). Największą skłonność do porządku otrzymano w Grupie I ($M = 53,17$), nieco mniejszą w Grupie IV ($M = 49,12$), jeszcze mniejszą w Grupie II ($M = 48,31$) i najmniejszą w Grupie III ($M = 44,25$). Największą potrzebę osiągnięć odnotowano w Grupie I ($M = 56,33$), nieco mniejszą w Grupie IV ($M = 54,08$), jeszcze mniejszą w Grupie II ($M = 47,94$) i najmniejszą w Grupie III ($M = 46,55$). Największym poziomem samodyscypliny cechowały się osoby z Grupy I ($M = 51,50$), nieco mniejszym osoby z Grupy II ($M = 49,16$), jeszcze niższy poziom samodyscypliny wykazano w Grupie IV ($M = 46,88$) i najniższy w Grupie III ($M = 42,64$).

Szczegółowe dane dotyczące przeprowadzonej analizy wariancji z uwzględnieniem wszystkich podskal czynników osobowości przedstawia Tabela 29.

Tabela 29. Porównanie międzygrupowe średnich wyników na poszczególnych wymiarach ogólnej agresywności

Skala	Grupa I		Grupa II		Grupa III		Grupa IV		F	p
	M	SD	M	SD	M	SD	M	SD		
N1.	50,83	11,22	62,69	20,41	52,93	7,71	60,15	9,41	5,27	0,002
N2.	40,33	6,22	52,22	8,68	61,16	7,16	62,58	9,70	36,71	0,001
N3.	47,61	11,34	59,75	9,34	56,70	15,24	63,42	10,63	6,25	0,001
N4.	41,00	6,06	56,19	9,75	49,27	9,63	57,58	8,18	16,18	0,001
N5.	49,50	9,61	54,59	7,23	55,34	9,64	56,00	6,14	2,56	0,058
N6.	49,00	11,32	55,78	9,70	52,93	9,50	62,12	10,93	7,02	0,001
E1.	52,83	8,60	44,25	8,63	46,00	7,64	48,62	6,40	5,25	0,002
E2.	52,67	9,88	43,34	6,79	47,45	9,13	50,69	7,93	6,02	0,001
E3.	53,50	5,17	47,47	9,50	52,80	9,33	51,54	5,84	3,23	0,025
E4.	51,33	5,56	46,50	7,82	50,89	8,82	50,81	7,76	2,49	0,063
E5.	51,83	6,04	52,56	6,27	56,16	9,23	51,42	6,39	2,97	0,035
E6.	56,50	11,88	47,66	11,21	51,80	8,15	50,12	12,43	2,82	0,042
O1.	52,67	10,06	53,19	12,30	59,64	5,67	57,42	7,89	4,42	0,006
O2.	43,11	5,60	49,63	11,93	44,57	11,83	45,15	4,70	2,27	0,084
O3.	48,00	11,32	48,41	8,12	49,09	9,84	54,46	10,39	2,46	0,066
O4.	50,33	7,12	49,69	10,36	49,16	11,18	54,73	6,89	2,02	0,115
O5.	54,17	6,65	51,91	12,46	53,11	9,34	45,00	6,88	4,92	0,003
O6.	52,50	5,72	48,09	8,88	52,98	11,15	47,54	9,76	2,72	0,048
U1.	49,00	11,63	37,50	13,78	44,52	11,40	42,35	11,64	3,89	0,011
U2.	53,17	7,09	47,31	9,65	45,05	6,93	41,31	10,09	7,37	0,001
U3.	54,50	7,44	49,34	11,96	43,59	9,75	41,42	11,38	7,45	0,001
U4.	52,17	7,48	51,94	8,74	43,57	7,32	40,04	6,04	17,66	0,001
U5.	41,33	10,18	54,94	11,10	48,27	7,31	52,62	7,94	9,99	0,001
U6.	53,00	7,65	48,25	5,53	51,80	10,10	54,00	13,49	1,94	0,128
S1.	53,50	10,22	45,47	10,63	45,80	9,78	45,19	11,48	2,98	0,035
S2.	53,17	9,08	48,31	8,18	44,25	10,69	49,12	9,40	4,11	0,008
S3.	49,33	8,50	48,53	7,71	44,27	9,48	46,08	9,23	2,13	0,100
S4.	56,33	4,14	47,94	10,13	46,55	7,66	54,08	8,48	9,01	0,001
S5.	51,50	6,20	49,16	8,20	42,64	7,64	46,88	9,00	7,10	0,001
S6.	50,67	7,41	45,56	10,05	48,23	6,13	60,15	10,95	2,15	0,097

Nota.
 N1. = Lęk; N2. = Agresywna wrogość; N3. = Depresyjność; N4. = Nadmierny krytycyzm; N5. = Impulsywność; N6. = Nadwrażliwość; E1. = Serdeczność; E2. = Towarzystwość; E3. = Asertywność; E4. = Aktywność; E5. = Poszukiwanie doznań; E6. = Emocje pozytywne; O1. = Wyobraźnia; O2. = Estetyka; O3. = Uczucia; O4. = Działanie; O5. = Idee; O6. = Wartości; U1. = Zaufanie; U2. = Prostolinijność; U3. = Altruizm; U4. = Ustępliwość; U5. = Skromność; U6. = Skłonność do rozczulania się; S1. = Kompetencja; S2. = Skłonność do porządku; S3. = Obowiązkowość; S4. = Dążenie do osiągnięć; S5. = Samodyscyplina; S6. = Rozwaga

Źródło: Opracowanie własne.

W celu przeprowadzenia analizy wyjaśniającej uzyskanych efektów głównych posłużono się testami post-hoc Gamesa-Howella. W porównaniach wielokrotnych zestawiono wyniki dla wszystkich czterech grup.

Wyniki testu dla wszystkich pięciu czynników prezentuje poniższa tabela.

Tabela 30. Wyniki testu post-hoc Gamesa-Howella dla czynników NEO-PI-R

Czynnik				
Neurotyczność		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		45,17(M)	56,70(M)	64,46(M)
Grupa I	45,17(M)	-	-	0,001
Grupa III	56,70(M)	-	-	0,011
Grupa IV	64,46(M)	0,001	0,011	-
Ekstrawertyczność		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		54,50(M)	51,18(M)	51,04(M)
Grupa I	54,50(M)	-	-	0,456
Grupa III	51,18(M)	-	-	1,000
Grupa IV	51,04(M)	0,456	1,000	-
Otwartość na doświadczenie		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		50,50(M)	52,61(M)	51,23(M)
Grupa I	50,50(M)	-	-	0,982
Grupa III	52,61(M)	-	-	0,863
Grupa IV	51,23(M)	0,982	0,863	-
Ugodowość		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		50,33(M)	43,36(M)	42,19(M)
Grupa I	50,33(M)	-	-	0,039
Grupa III	43,36(M)	-	-	0,969
Grupa IV	42,19(M)	0,039	0,969	-
Sumienność		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		53,00(M)	43,52(M)	46,65(M)
Grupa I	53,00(M)	-	-	0,114
Grupa III	43,52(M)	-	-	0,533
Grupa IV	46,65(M)	0,114	0,533	-

Źródło: Opracowanie własne.

Analiza danych zawartych w Tabeli 30. umożliwiła ujawnienie istotnych różnic pomiędzy Grupą I i Grupą IV w zakresie czynnika Neurotyczność ($p = 0,001$), jednakże wyższy wskaźnik tej cechy odnotowano w Grupie IV. Zauważono również w obszarze tej skali istotne różnice między Grupą III i Grupą IV ($p = 0,011$). Także w tym przypadku wyższe wartości uzyskała Grupa IV. W obszarze czynnika Ugodowość zanotowano istotne statystycznie różnice pomiędzy Grupami I i IV ($p = 0,039$), przy czym wyższe wyniki uzyskała Grupa IV.

Szczegółowa analiza zależności na podskalach czynnika Neurotyczność została zaprezentowana w tabeli zamieszczonej poniżej.

Tabela 31. Wyniki testu post-hoc Gamesa-Howella dla wymiarów Neurotyczności

Podskala				
N1. Lęk		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		50,83(M)	52,93(M)	60,15(M)
Grupa I	50,83(M)	-	-	0,033
Grupa III	52,93(M)	-	-	0,010
Grupa IV	60,15(M)	0,033	0,010	-
N2. Agresywna wrogość		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		40,33(M)	61,16(M)	62,58(M)
Grupa I	40,33(M)	-	-	0,001
Grupa III	61,16(M)	-	-	0,916
Grupa IV	62,58(M)	0,001	0,916	-
N3. Depresyjność		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		47,61(M)	56,70(M)	63,42(M)
Grupa I	47,61(M)	-	-	0,001
Grupa III	56,70(M)	-	-	0,144
Grupa IV	63,42(M)	0,001	0,144	-
N4. Nadmierny krytycyzm		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		41,00(M)	49,27(M)	57,58(M)
Grupa I	41,00(M)	-	-	0,001
Grupa III	49,27(M)	-	-	0,002
Grupa IV	57,58(M)	0,001	0,002	-
N5. Impulsywność		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		49,50(M)	55,34(M)	56,00(M)
Grupa I	49,50(M)	-	-	0,077
Grupa III	55,34(M)	-	-	0,985
Grupa IV	56,00(M)	0,077	0,985	-
N6. Nadwrażliwość		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		49,00(M)	52,93(M)	62,12(M)
Grupa I	49,00(M)	-	-	0,003
Grupa III	52,93(M)	-	-	0,005
Grupa IV	62,12(M)	0,003	0,005	-

Źródło: Opracowanie własne.

W wyniku przeprowadzonej analizy ustalono, że „wrogo i gniewnie nastawionych agresorów werbalnych” charakteryzował istotnie wyższy poziom lęku niż w przypadku osób „fizycznie i werbalnie agresywnych” ($p = 0,033$) oraz „gniewnych agresorów fizycznych” ($p = 0,010$). W zakresie poziomu agresywnej wrogości wykryto istotną różnicę pomiędzy Grupą IV i Grupą I, przy czym wyższy wskaźnik tej zmiennej odnotowano w przypadku Grupy IV

($p = 0,001$). Porównaniami objęto również poziom depresyjności, który dla Grupy IV przyjmował poziom istotnie wyższy niż w przypadku Grupy I ($p = 0,001$). Ponadto, grupę „wrogo i gniewnie nastawionych agresorów werbalnych” charakteryzował istotnie wyższy poziom nadmiernego krytycyzmu, niż miało to miejsce w przypadku Grupy I ($p = 0,001$) i Grupy III ($p = 0,002$). Porównując poziom nadwrażliwości w trzech omawianych grupach można wskazać na istotnie wyższy poziom nasilenia tej cechy w Grupie IV w relacji do Grupy I ($p = 0,003$) i Grupy III ($p = 0,005$).

Dane post-hoc w obszarze czynnika Ekstrawertyczność obrazuje poniższa tabela.

Tabela 32. Wyniki testu post-hoc Gamesa-Howella dla wymiarów Ekstrawertyczności

Podskala				
E1. Serdeczność		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		52,83(M)	46,00(M)	48,62(M)
Grupa I	52,83(M)	-	-	0,308
Grupa III	46,00(M)	-	-	0,423
Grupa IV	48,62(M)	0,308	0,423	-
E2. Towarzystwość		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		52,67(M)	47,45(M)	50,69(M)
Grupa I	52,67(M)	-	-	0,894
Grupa III	47,45(M)	-	-	0,410
Grupa IV	50,69(M)	0,894	0,410	-
E3. Asertywność		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		53,50(M)	52,80(M)	51,54(M)
Grupa I	53,50(M)	-	-	0,647
Grupa III	52,80(M)	-	-	0,899
Grupa IV	51,54(M)	0,647	0,899	-
E4. Aktywność		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		51,33(M)	50,89(M)	50,81(M)
Grupa I	51,33(M)	-	-	0,994
Grupa III	50,89(M)	-	-	1,000
Grupa IV	50,81(M)	0,994	1,000	-
E5. Poszukiwanie doznań		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		51,83(M)	56,16(M)	51,42(M)
Grupa I	51,83(M)	-	-	0,996
Grupa III	56,16(M)	-	-	0,065
Grupa IV	51,42(M)	0,996	0,065	-
E6. Emocje pozytywne		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		56,50(M)	51,80(M)	50,12(M)
Grupa I	56,50(M)	-	-	0,328
Grupa III	51,80(M)	-	-	0,926
Grupa IV	50,12(M)	0,328	0,926	-

Źródło: Opracowanie własne.

Dokonując porównań w zakresie wyników na poszczególnych podskalach Ekstrawertyczności pomiędzy Grupą IV i Grupami I oraz III nie uzyskano żadnego istotnego statystycznie wyniku. Oznacza to, że w obrębie sześciu wymiarów Ekstrawertyczności nie występują istotne różnice pomiędzy tymi grupami.

Wyniki testu Gamesa-Howella dla podskal czynnika Otwartość na doświadczenia zamieszczono tabeli poniżej.

Tabela 33. Wyniki testu post-hoc Gamesa-Howella dla wymiarów Otwartości na doświadczenie

Podskala				
O1. Wyobraźnia		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		52,67(M)	59,64(M)	57,42(M)
Grupa I	52,67(M)	-	-	0,351
Grupa III	59,64(M)	-	-	0,598
Grupa IV	57,42(M)	0,351	0,598	-
O2. Estetyka		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		43,11(M)	44,57(M)	45,15(M)
Grupa I	43,11(M)	-	-	0,589
Grupa III	44,57(M)	-	-	0,991
Grupa IV	45,15(M)	0,589	0,991	-
O3. Uczucia		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		48,00(M)	49,09(M)	54,46(M)
Grupa I	48,00(M)	-	-	0,237
Grupa III	49,09(M)	-	-	0,158
Grupa IV	54,46(M)	0,237	0,158	-
O4. Działanie		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		50,33(M)	49,16(M)	54,73(M)
Grupa I	50,33(M)	-	-	0,192
Grupa III	49,16(M)	-	-	0,057
Grupa IV	54,73(M)	0,192	0,057	-
O5. Idee		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		54,17(M)	53,11(M)	45,00(M)
Grupa I	54,17(M)	-	-	0,001
Grupa III	53,11(M)	-	-	0,001
Grupa IV	45,00(M)	0,001	0,001	-
O6. Wartości		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		52,50(M)	52,98(M)	47,54(M)
Grupa I	52,50(M)	-	-	0,164
Grupa III	52,98(M)	-	-	0,154
Grupa IV	47,54(M)	0,164	0,154	-

Źródło: Opracowanie własne.

W obrębie podskala czynnika Otwartość na doświadczenie wyłoniono dwie istotne statystycznie różnice pomiędzy omawianymi grupami. Grupa osób określona jako „wrogo i gniewnie nastawieni agresorzy werbalni” przejawiała istotnie niższy poziom ciekawości intelektualnej niż osoby „fizycznie i werbalnie agresywne” ($p = 0,001$) oraz „gniewni agresorzy fizyczni” ($0,001$).

Poniższe tabelaryczne zestawienie (Tabela 34.) obejmuje wyniki testu post-hoc otrzymane dla czynnika Ugodowość.

Tabela 34. Wyniki testu post-hoc Gamesa-Howella dla wymiarów Ugodowości

Podskala				
U1. Zaufanie		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		49,00(M)	44,52(M)	42,35(M)
Grupa I	49,00(M)	-	-	0,260
Grupa III	44,52(M)	-	-	0,871
Grupa IV	42,35(M)	0,260	0,871	-
U2. Prostoliniwność		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		53,17(M)	45,05(M)	41,31(M)
Grupa I	53,17(M)	-	-	0,001
Grupa III	45,05(M)	-	-	0,353
Grupa IV	41,31(M)	0,001	0,353	-
U3. Altruizm		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		54,50(M)	43,59(M)	41,42(M)
Grupa I	54,50(M)	-	-	0,001
Grupa III	43,59(M)	-	-	0,849
Grupa IV	41,42(M)	0,001	0,849	-
U4. Ustępliwosć		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		52,17(M)	43,57(M)	40,04(M)
Grupa I	52,17(M)	-	-	0,001
Grupa III	43,57(M)	-	-	0,140
Grupa IV	40,04(M)	0,001	0,140	-
U5. Skromnosć		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		41,33(M)	48,27(M)	52,62(M)
Grupa I	41,33(M)	-	-	0,002
Grupa III	48,27(M)	-	-	0,118
Grupa IV	52,62(M)	0,002	0,118	-
U6. Skłonność do rozczulania się		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		53,00(M)	51,80(M)	54,00(M)
Grupa I	53,00(M)	-	-	0,989
Grupa III	51,80(M)	-	-	0,888
Grupa IV	54,00(M)	0,989	0,888	-

Źródło: Opracowanie własne.

Poddając analizie wyniki porównań wielokrotnych trzech wyróżnionych grup na podskalach czynnika ogólnego Ugodowości, ustalono co następuje. Grupę IV w porównaniu z Grupą I, charakteryzował istotnie niższy wynik na skali Prostolinijności ($p = 0,001$), Altruizmu ($p = 0,001$) i Ustępliwości ($p = 0,001$). Natomiast na skali Skromności, „wrogo i gniewnie nastawieni agresorzy werbalni” wykazywali wyższy wynik niż osoby „fizycznie i werbalnie agresywne” ($p = 0,002$).

Wyniki testu Gamesa-Howella czynnika Sumienność przedstawia Tabela 35.

Tabela 35. Wyniki testu post-hoc Gamesa-Howella dla wymiarów Sumienności

Podskala				
S1. Kompetencja		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		53,50(M)	45,80(M)	45,19(M)
Grupa I	53,50(M)	-	-	0,072
Grupa III	45,80(M)	-	-	0,996
Grupa IV	45,19(M)	0,072	0,996	-
S2. Skłonność do porządku		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		53,17(M)	44,25(M)	49,12(M)
Grupa I	53,17(M)	-	-	0,486
Grupa III	44,25(M)	-	-	0,205
Grupa IV	49,12(M)	0,486	0,205	-
S3. Obowiązkowość		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		49,33(M)	44,27(M)	46,08(M)
Grupa I	49,33(M)	-	-	0,627
Grupa III	44,27(M)	-	-	0,862
Grupa IV	46,08(M)	0,627	0,862	-
S4. Dążenie do osiągnięć		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		56,33(M)	46,55(M)	54,08(M)
Grupa I	56,33(M)	-	-	0,649
Grupa III	46,55(M)	-	-	0,003
Grupa IV	54,08(M)	0,649	0,003	-
S5. Samodyscyplina		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		51,50(M)	42,64(M)	46,88(M)
Grupa I	51,50(M)	-	-	0,199
Grupa III	42,64(M)	-	-	0,197
Grupa IV	46,88(M)	0,199	0,197	-
S6. Rozwaga		Grupa I	Grupa III	Grupa IV
		50,67(M)	48,23(M)	44,92(M)
Grupa I	50,67(M)	-	-	0,178
Grupa III	48,23(M)	-	-	0,500
Grupa IV	44,92(M)	0,178	0,500	-

Źródło: Opracowanie własne.

W odniesieniu do podskal czynnika Sumienność sformułowano wniosek, iż „wrogo i gniewnie nastawieni agresorzy werbalni” wykazywali istotnie większe dążenie do osiągnięć niż „gniewni agresorzy fizyczni” ($p = 0,003$).

5.3. Weryfikacja hipotez i dyskusja wyników

W niniejszym podrozdziale zostanie dokonana weryfikacja przyjętych uprzednio hipotez oraz przeprowadzona będzie dyskusja wyników uzyskanych w toku projektu badawczego.

Zrealizowany program empiryczny dostarczył danych na temat zależności pomiędzy osobowością a agresją u adolescentów. Otrzymane wyniki zostały następnie poddane analizie statystycznej oraz psychologicznej. Pozwoliło to sformułować odpowiedź na postawione pytanie badawcze, a także na odniesienie się do wcześniej przyjętych hipotez.

Podejmowany w pracy problem badawczy zogniskowany jest na analizie zależności cech osobowości a poziomu i struktury agresji u adolescentów.

Problem pracy można zatem ująć w formie następującego pytania ogólnego:

- Czy i jakie powiązania występują między cechami osobowości a poziomem i strukturą agresji u adolescentów?

Rozwiązanie tegoż dylematu naukowego wymaga uzyskania odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- P1.** Czy i jakie powiązania występują pomiędzy cechami osobowości a poziomem agresji u młodzieży?
- P2.** Czy i jakie powiązania występują pomiędzy cechami osobowości a strukturą agresji u adolescentów?
- P3.** Czy występują, a jeśli tak to jakie, różnice w cechach osobowości u młodzieży o niskim i wysokim poziomie agresji?
- P4.** Czy i jakie powiązania występują pomiędzy cechami osobowości a agresją w grupie kobiet i mężczyzn?
- P5.** Czy i jakie różnice występują w cechach osobowości u adolescentów o różnym typie agresji?

Analiza dotychczasowych badań polskich i zagranicznych pozwala na postawienie hipotezy ogólnej:

H0: Występują powiązania między cechami osobowości a poziomem i strukturą agresji u adolescentów.

A także hipotez szczegółowych:

H1: Występują powiązania między cechami osobowości a poziomem agresji u młodzieży

H2: Występują powiązania między cechami osobowości a strukturą agresji u młodzieży

H3: Występują różnice w cechach osobowości u młodzieży o niskim i wysokim poziomie agresji. Młodzież o niskim poziomie agresji charakteryzować będzie brak neurotyczności, introwertyczność, otwartość na doświadczenia, sumienność i ugodowość. Adolescentów o wysokim poziomie agresji cechować będzie wysoka neurotyczność, ekstrawertyczność, niska ugodowość, brak otwartości na doświadczenia, niska sumienność.

H4: Występują powiązania pomiędzy cechami osobowości a agresją w grupie kobiet i mężczyzn.

Na cztery pierwsze pytania poszukiwano odpowiedzi analizując informacje dotyczące grup o wysokim i niskim poziomie agresji, a także na podstawie korelacji. Natomiast na pytanie piąte pomocna okazała się metoda analizy skupień, która umożliwiła wyłonienie czterech typów agresji.

Opracowania statystyczne pozwalają na przeprowadzenie weryfikacji wyżej wymienionych hipotez. Wysłunięta hipoteza H0, zakładająca powiązania między cechami osobowości a poziomem i strukturą agresji u adolescentów potwierdziła się. Wykazano istotny statystycznie związek pomiędzy określonymi cechami osobowości a poziomem i strukturą agresji u młodzieży. Nie mniej jednak istotne zależności przyjmowały zarówno charakter korelacji dodatnich, jak i ujemnych.

Pierwsza **hipoteza H1** antycypująca istnienie powiązania między cechami osobowości a poziomem agresji u adolescentów została potwierdzona. Szczególnie dużą ilość korelacji istotnych statystycznie zanotowano w zakresie podskal dwóch czynników: Neurotyczność oraz Sumienność. Zależności te występowały w obrębie wszystkich sześciu składowych. W obszarze czynnika Ugodowość wykryto trzy zależności, natomiast w Otwartości na

doświadczenia dwa powiązania z agresją ogólną. Nie odnotowano istotnych statystycznie powiązań w czynniku Ekstrawertyczność w stosunku do agresji. Najsilniejsze powiązania dodatnie odnotowano pomiędzy agresją ogólną a agresywną wrogością oraz silne lecz ujemne konotacje zauważono w przypadku agresji ogólnej i uступliwości. Oznacza to, że wraz ze wzrostem ogólnej agresji rośnie Agresywna wrogość, natomiast maleje Uступliwość. W zakresie powiązań o umiarkowanej sile dodatniej zauważono zależności pomiędzy agresją ogólną a Nadwrażliwością oraz Wyobraźnią, natomiast o charakterze ujemnym w przypadku: Prostolinijności, Altruizmu, Skłonności do porządku, Obowiązkowości oraz Samodyscypliny. Powiązania dodatnie o bardzo słabej sile w stosunku do poziomu agresji zanotowano w zakresie podskal: Lęku, Depresyjności, Nadmiernego krytycyzmu, Impulsywności oraz Uczuć, natomiast o charakterze ujemnym z: Kompetencjami, Dążeniem do osiągnięć oraz Rozważą.

Druga **hipoteza H2** zakładała powiązania między cechami osobowości a strukturą agresji u młodzieży. Analizowano dane uzyskane przy pomocy Inwentarza osobowości NEO – PI – R oraz Kwestionariusza Agresji BPQA. Uzyskane wyniki pozwoliły na weryfikację hipotezy, która finalnie została potwierdzona. Rozpatrując założenie na płaszczyźnie skal, zaobserwowano powiązania istotne statystyczne we wszystkich skalach, jednak z różną siłą i kierunkiem. W zakresie Neurotyczności wykazano silne dodatnie powiązanie z Wrogością, natomiast umiarkowany zakres pojawił się w stosunku do Gniewu. Zatem osoby, które cechowała neurotyczność wykazywały wysoki poziom gniewu i wrogości. Analizując poprzez pryzmat bardziej szczegółowy, a mianowicie podskal, zauważamy powiązania dodatnie o umiarkowanej sile Lęku z Wrogością oraz słabsze z Gniewem. Wnioskować można, iż jednostki lękowe cechuje wyższy poziom wrogości i nieco niższy gniewu. Agresywna wrogość wskazuje na silne powiązania dodatnie z Gniewem oraz umiarkowane z Agresją słowną, Wrogością oraz Agresją fizyczną. Wysoka depresyjność oraz Nadmierny krytycyzm koreluje dodatnio z Wrogością. Umiarkowana ujemna siła powiązań pojawia się w przypadku Nadmiernego krytycyzmu i Agresji fizycznej, natomiast Krytycyzm słabo dodatnio koreluje z Agresją słowną. Umiarkowana dodatnia siła zależności pojawia się także w podskalach Impulsywności oraz Nadwrażliwości skorelowanych z Wrogością, natomiast nieco słabsze wyniki odnotowuje się z przypadku Nadwrażliwości powiązanego z Gniewem.

Bardzo słabą ujemną siłą korelacji ujawniono w przypadku Ekstrawertyczności i Wrogości. Oznacza to, że osoby ekstrawertyczne wykazują niższy poziom wrogości. Analiza poszczególnych komponentów tego czynnika obrazuje, iż słabe dodatnie powiązania występują w podskalach: Towarzyskość oraz Asertywność a Agresja słowna, Poszukiwanie

doznań a Agresja fizyczna, oraz również słabe jednak ujemne konotacje pojawiają się w przypadku Asertywności, Serdeczności oraz Poszukiwanie doznań a Wrogością.

W obszarze skali Otwartość na doświadczenia odnotowano słabą dodatnią zależność względem Agresji fizycznej oraz słabą ujemną – z Wrogością. Oznacza to, iż ze wzrostem tendencji do poszukiwania nowych doświadczeń wzrasta agresja fizyczna, natomiast maleje wrogość. Jedna podskala wykazuje siłę umiarkowaną powiązań o charakterze dodatnim, a mianowicie Wyobraźnia względem Agresji fizycznej oraz Gniewu. W pozostałych przypadkach odnotowuje się bardzo słabe zależności dodatnie między: Wyobraźnią a Agresją słowną, Poczucie estetyki a Wrogość, Uczucia a Agresja słowna oraz Wrogość, Ciekawość intelektualna a Agresja fizyczna oraz Agresja słowna, Wartości a Agresja fizyczna. Ujemne powiązania o bardzo słabej wartości odnotowano pomiędzy Ciekawością intelektualną a Agresją słowną.

W skali Ugodowość zauważamy zależności o charakterze ujemnym umiarkowanym z Gniewem i słabym z Agresją fizyczną i Agresją słowną. Oznacza to, że osoby wyższym wskaźniku Ugodowości cechuje niższy poziom gniewu, agresji fizycznej oraz słownej. Dokonując analizy poszczególnych wartości w podskalach, odnotowujemy ujemną zależność o umiarkowanej sile pomiędzy: Prostolinijnością a Wrogością, Altruizmem a Gniewem, Ustępliwością a Agresją słowną oraz dodatnią zależność między Skromnością a Wrogością. Inne wykazują słabe powiązania ujemne w zakresie podskal: Zaufanie oraz Prostolinijność względem Gniewu, Altruizm, Ustępliwość a Wrogość, ponadto Prostolinijność, Altruizm, Ustępliwość, Skromność wobec Agresji fizycznej, a także Altruizm, Skromność względem Agresji słownej. Pozostałe osiągają słabe powiązania o dodatnim charakterze: Zaufanie oraz Skłonność do rozczuleń i Skromność a Wrogość, a także Skłonność do rozczuleń względem Agresji słownej.

Czynnik Sumienność ukazuje powiązania również ujemne o umiarkowanej sile z Gniewem oraz Wrogością, a także o słabej z Agresją fizyczną. Oznacza to, że wraz ze wzrostem sumienności maleje gniew, wrogość oraz agresja fizyczna. Zatem osoby skrupulatne, dobrze zorganizowane, rozważne, skuteczne w działaniu i wytrwałe przejawiają niższą wrogość, gniewność oraz agresywność fizyczną. Analizując wyniki w podskalach zauważamy zależność ujemną o umiarkowanej sile pomiędzy Obowiązkowością a Wrogością. Pozostałe powiązania przyjmują tendencje ujemne bardzo słabe w następujących kombinacjach: z Gniewem korelują: Kompetencje, Skłonność do porządku, Obowiązkowość oraz Potrzeba osiągnięć. Zależność tej samej siły zaobserwowano w przypadku Kompetencji, Skłonności do porządku, Samodyscypliny i Rozwagi względem Wrogości. Zanotowano także podobną

zależność w przypadku podskal: Potrzeba osiągnięć, Obowiązkowość i Skłonność do porządku w stosunku do Agresji fizycznej, a także pomiędzy Samodyscypliną a Agresją słowną.

Kolejna sformułowana **hipoteza H3** dotyczyła różnic w cechach osobowości u adolescentów o niskim i wysokim poziomie agresji. Założono również, iż młodzież o niskim poziomie agresji charakteryzować będzie brak Neurotyczności, Introwertyczność, Otwartość na doświadczenia, Sumiennność i Ugodowość. Natomiast adolescentów o wysokim poziomie agresji cechować będzie wysoka neurotyczność, ekstrawertyczność, niska ugodowość, brak otwartości na doświadczenia, niska sumiennność. Hipoteza ta została potwierdzona w zakresie czynników: Neurotyczność, Ugodowość i Sumiennność, natomiast w przypadku skal: Ekstrawertyczność oraz Otwartość na doświadczenia nie ujawniono istotnych statystycznie różnic między grupami o wysokim i niskim poziomie agresji. Niewielkie różnice zauważono w analizie podskal, co zostanie zaprezentowane w poniższych rozważaniach.

W toku przeprowadzonego projektu empirycznego i wnioskowania statystycznego oraz psychologicznego potwierdzono, iż młodzież o niskim poziomie agresji cechuje: brak Neurotyczności, wyższa Sumiennność oraz Ugodowość.

Ustalono także, że **grupa skrajna o niższym poziomie agresji** w zakresie poszczególnych czynników i ich podskal charakteryzuje się w obrębie:

- Neurotyczności - niższym: lękiem, agresywną wrogością, depresyjnością i nadwrażliwością,
- Ekstrawertyczności – niższe poszukiwanie doznań,
- Otwartości na doświadczenia – niższa: wyobraźnia, otwartość na wartości,
- Ugodowości – wyższe: zaufanie, altruizm, ustępliwość i prostolinijność,
- Sumiennności – wyższe: poczucie kompetencji, skłonność do porządku, poczucie obowiązku, potrzeba osiągnięć i rozwaga.

Młodzież o niskim poziomie agresywności w zakresie podskali Lęku otrzymała niskie wyniki. Zatem osoby takowe są spokojne, zrelaksowane, nie podejmują zachowań ryzykownych. Niskie wyniki z zakresie Agresywnej wrogości wskazują, iż są to osoby wyrozumiałe, pobłażliwe i nie skore do wybuchania gniewem. Młodzież z niskim wskaźnikiem depresyjności cechuje brak skłonności do doznawania poczucia beznadziejności, winy czy samotności. Wręcz przeciwnie, trudno je zniechęcić czy wprawić w zły nastrój. Niska wartość w zakresie Nadwrażliwości może świadczyć o efektywnym

radzeniu sobie w sytuacjach trudnych i stresowych. Z kolei w obszarze poszukiwania doznań mniejsze wskaźniki ukazują niewielką potrzebę stymulacji zewnętrznej i poszukiwania doznań. W zakresie czynnika otwartość na doświadczenia uzyskano nieco niższe wartości w podskalach: Wyobraźnia oraz Wartości. Wskazuje to na pewną tendencję w kierunku prozaiczności życia i skupiania się na tym co tu i teraz, tym co rzeczywiste. Ponadto ujawnia się również skłonność do akceptowania autorytetów i tradycji, co powoduje konserwatywność w myśleniu oraz działaniu bez względu na przynależność do określonych grup społecznych czy politycznych. Wyższe wartości natomiast uzyskano w zakresie czynnika Ugodowość, które objęły aż cztery elementy składowe: Zaufanie, Prostolinijność, Altruizm oraz Ustępliwość. Oznacza to, iż osoby cechuje przekonanie o uczciwości innych ludzi, o ich dobrych intencjach. Są to jednostki otwarte, szczerze i prostoduszne przejawiające żywe zainteresowanie sprawami innych, co często znajduje wyraz w ich hojności, trosce i chęci niesienia pomocy w potrzebie. Ponadto charakteryzuje ich tendencja do powściągnięcia reakcji, hamowania agresji, przebaczenia i zapominania krzywd. Co więcej grupa nisko agresywna otrzymała wyższe wyniki w skali Sumienność w pięciu jego składowych: Kompetencje, Skłonność do porządku, Obowiązkowość, Dążenie do osiągnięć i Rozwaga. Wnioskować można, iż ów grupa jest świadoma swych zdolności, rozwagi oraz rozsądku, a to z kolei wpływa na dobre przygotowanie do radzenia sobie z życiem. Ponadto młodych charakteryzuje przestrzeganie zasad etycznych i skrupulatne wypełnianie moralnych obowiązków. Schłodne, zadbane i dobrze zorganizowane osoby, utrzymują porządek w swojej przestrzeni, wysokie aspiracje i wytrwałość oraz ostrożność i rozwaga sprawiają, że osiągają zamierzone cele.

Adolescentów o wysokim poziomie agresji charakteryzować będzie: neurotyczność, niska ugodowość oraz niska sumienność. Analizę szczegółową oraz charakterystykę owej grupy zaprezentowano poniżej.

Młodzież o wysokim poziomie agresji cechuje w zakresie poszczególnych skal i ich podskal, w obszarze:

- Neurotyczności - wysoki: lęk, agresywna wrogość, depresyjność i nadwrażliwość,
- Ekstrawertyczności – wyższe poszukiwanie doznań,
- Otwartości na doświadczenia – wyższa: wyobraźnia, otwartość na wartości,
- Ugodowości – niższe: zaufanie, altruizm, ustępliwość i prostolinijność,
- Sumienności – niższe: poczucie kompetencji, skłonność do porządku, poczucie obowiązku, potrzeba osiągnięć i rozwaga.

Interpretacjach poszczególnych elementów składowych nasuwa wniosek, że grupę tą tworzą osoby lękliwe, pełne obaw i niepokoju, bojaźliwe, skłonne do przejmowania się, napięte i nerwowe. Wysokie wyniki w zakresie Agresywnej wrogości, Depresyjności oraz Nadwrażliwości świadczą o tendencji do doświadczania gniewu, frustracji lub poczucia rozgoryczenia, a także o skłonności do doświadczania poczucia beznadziejności, winy i samotności. Ponadto łatwo się zniechęcają, odczuwają przygnębienie, a w sytuacji stresowej czują się niezdolne do poradzenia sobie z trudnościami, tracą nadzieję, stają się zależne lub wpadają w panikę w sytuacji zagrożenia. W zakresie czynnika Ekstrawertyczność wyższe wyniki uzyskano w zakresie jednej podskali, a mianowicie Poszukiwanie doznań. Oznacza to, że osoby poszukują stymulacji oraz doznań, przejawiają preferencje do bardziej energicznego, hałaśliwego otoczenia oraz intensywnych, jaskrawych barw. W obszarze Otwartości na doświadczenia odnotowano dwa wyższe wskaźniki: Wyobraźnia oraz Wartości. Dowodzi to otwartości na fantazjowanie i oddawanie się wyobrażeniom, co umożliwia kreację bardziej interesującego, ale wyimaginowanego świata, a także tworzy przestrzeń do przemyśleń na temat uznanych wartości społecznych, religijnych czy innych. Problematyka czynnika Ugodowość obejmuje cztery warianty o niskich wartościach, co oznaczać może, że osoby wysoko agresywne cechuje cyniczność oraz sceptycyzm. Są skoncentrowane bardziej na sobie, aniżeli na innych. Wykazują ponadto tendencje do manipulowania ludźmi poprzez pochlebstwa lub oszukiwanie ich. Grupa ta przejawia agresję, lubi konkurować niż współpracować i często wybucha gniewem. Najwięcej czynników charakteryzujących omawianą grupę pojawia się w zakresie Sumiennosci i przyjmują wartości niskie. Interpretacje podskal wskazują, iż osoby oceniają swoje kompetencje oraz zdolności bardzo nisko, a ponadto przejawiają niskie aspiracje i brak wytrwałości w dążeniu do celu. Brak stanowczości i poczucie braku sensu może wpływać działanie w sposób nieprzemysłany. Źle zorganizowane i niesystematyczne często nie wypełniają zobowiązań.

Hipoteza H4 dotyczyła powiązań pomiędzy cechami osobowości a agresją w grupie kobiet i mężczyzn. Aby dokonać porównania międzypłciowego w zakresie związków pomiędzy pięcioma wymiarami struktury osobowości i poziomem ogólnej agresywności przeprowadzono analizę korelacji liniowej r Pearsona. Wyniki analizy ujawniły, iż w przypadku obu płci ogólna agresywność koreluje istotnie z Neurotycznością, Ugodowością oraz Sumiennością, jednakże siła tej zależności była różna. Należy także zauważyć, że w grupie mężczyzn rozpoznano istotne powiązanie między Ogólną agresywnością i Ekstrawertycznością, natomiast w grupie kobiet nie odnotowano tego związku. Silna dodatnia korelacja Neurotyczności z Ogólną agresywnością miała miejsce w grupie żeńskiej, natomiast

u mężczyzn zależność ta osiągnęła wymiar umiarkowany. Również siła korelacji miała wysoki poziom, lecz ujemny w wymiarach Ogólnej agresywności a Ugodowości u kobiet u mężczyzn przyjęła poziom umiarkowany. Różnica pojawiła się w przypadku zależności Ogólnej agresywności z Sumiennością. Wskaźnik ujemny o umiarkowanej sile pojawiła się w grupie żeńskiej, natomiast w męskiej miał wartość wysoką. Dodatkowo u mężczyzn zauważono ujemną umiarkowaną korelację pomiędzy Ekstrawertycznością a Ogólna agresywnością.

Ażeby dokonać pełnej weryfikacji założenia przeprowadzono również analizę testem t-Studenta dla grup niezależnych. Istotne różnice międzyplciowe uzyskano w obszarze skali: Agresji fizycznej, Agresji werbalnej oraz Ogólnej agresywności. Wyższy wynik zanotowano we wszystkich skalach w grupie mężczyzn.

Podsumowując, należy stwierdzić, iż założona **hipoteza H4** została potwierdzona. Zatem istnieją różnice pomiędzy cechami osobowości a agresją w grupie kobiet i mężczyzn.

W projekcie postawiono również pytanie badawcze **P5** o treści: Czy i jakie różnice występują w cechach osobowości u adolescentów o różnym typie agresji? W celu kategoryzacji i tym samym wyłonienia typów agresji wykonano analizę skupień metodą k-średnich. Metoda ta wytypowała cztery grupy, których wyniki były zbieżne wewnątrzgrupowo, natomiast w porównaniu intergrupowym wykazywały różnice. Grupy te określono następująco:

- **Grupa I „fizycznie i werbalnie agresywni”** licząca 18 osób i charakteryzująca się wysokim poziomem agresji fizycznej oraz werbalnej. Wskazuje to na fakt, iż osoby należące do tej grupy są gotowe do użycia siły fizycznej w celu wyrządzenia krzywdy drugiej osobie, wyrażania nieprzyjemnych treści i uczuć w stosunku do innych. Częściej również wdają się w bójki oraz wykazują tendencję do prowokowania tego rodzaju zachowania.

W podskalach uzyskiwali najniższe wyniki w obszarach: Lęku, Agresywnej wrogości, Depresyjności, Nadmiernego krytycyzmu, Nadwrażliwości, Skromności oraz Wyobraźni. Najwyższe wyniki spośród wszystkich czterech grup uzyskali w zakresie: Serdeczności, Towarzyskości, Asertywności, Pozytywnej Emocjonalności, Ciekawości intelektualnej, Zaufania, Prostolinijności, Altruizmu, Ustępliwości, Kompetencji, Skłonności do porządku, Potrzeby osiągnięć oraz Samodyscypliny. Osoby te cechuje optymistyczne, pogodne i spokojne usposobienie. Raczej nie

podejmują działań ryzykowanych, z pozytywnym nastawieniem do świata rzadko odczuwają zakłopotanie czy wstyd, dobrze radzą sobie w sytuacjach wyzwania czy stresu. Szczerze lubią innych ludzi i ich towarzystwo, mają dużą łatwość w nawiązywaniu kontaktów interpersonalnych. Są odbierane jako osoby przebojowe, dominujące i często wchodzą w rolę przywódcy grupy. To osoby bardzo prozaiczne i pragmatyczne, choć przejawiają dużą otwartość umysłu i chęć rozważań nad nowymi, niekiedy niekonwencjonalnymi ideami. Lubią wchodzić w dyskusje filozoficzne. Szczerzy, otwarci i prostoduszni żywią przekonanie o uczciwości innych ludzi i ich dobrych zamiarach. Przejawiają duże zainteresowanie sprawami innych osób, są troskliwi, hojni i pomocni. W kontaktach interpersonalnych wykazują tendencje do powściągnięcia reakcji, przebaczenia i zapomnienia. Może pojawić się u tych osób przekonanie o własnej wyjątkowości, a to z kolei sprawia, że inni odbierają ich jako zarozumiałych i aroganckich. Wysokie wyniki w czterech wymiarach skali Sumienności wskazują, że są to osoby dobrze przygotowane do radzenia sobie z życiem, dobrze zorganizowane o wysokich aspiracjach, zmotywowane do ukończenia podjętych zadań;

- **Grupa II „wrogo nastawieni gniewni”** mieszcząca 32 osoby o wysokich wskaźnikach wrogości i gniewu, co przejawia się negatywnymi uczuciami, nieufnością, podejrzliwością, zazdrością oraz poczuciem żalu i niesprawiedliwości. Osoby należące do tego typu osiągały najwyższe wyniki spośród czterech grup w podskalach: Lęku oraz Skromności, natomiast najniższe w zakresie: Serdeczności, Towarzystwa, Asertywności, Pozytywnej emocjonalności oraz Zaufania. Analiza uzyskanych wyników najniższych i najwyższych wskazuje, że są to osoby lękliwe, pełne niepokoju, skłonne do przejmowania się. W kontaktach zachowują raczej formalny styl z dużym dystansem. Raczej stronią od ludzi, dlatego częściej bywają samotne, mniej entuzjastyczne i zazwyczaj w gorszym nastroju wolą pozostawać w tle i rzadko wypowiadają się publicznie. To osoby z dużym cynizmem i sceptycyzmem o wysokiej skromności, chociaż nie zawsze brakuje im pewności siebie;
- **Grupa III „gniewni agresorzy fizyczni”** licząca 44 osób z przewagą wysokich wyników w obszarze agresji fizycznej oraz gniewu. Nieufni w stosunku do innych, zazdrośni, łatwiej wpadają w złość, którą trudniej ukryć. Pojawić się może użycie siły fizycznej.

Typ ten cechują najwyższe wyniki spośród wszystkich grup w obszarze: Poszukiwanie doznań, Wyobraźnia, Wartości, natomiast najniższe w podskalach: Skłonność do porządku, Potrzeba osiągnięć oraz Samodyscyplina. Interpretacja wyników o najwyższej i najniższej wartości tej grupy skłania do wniosku, iż są to osoby poszukujące doznań i stymulacji, preferujące gwar i intensywne kolory. Często Uciekają do fantazji i wyobraźni, nie po to, by uciec od rzeczywistości, lecz wykreować bardziej interesującą przestrzeń. Nie podporządkowują się konserwatywnym wpływom otoczenia, wręcz przeciwnie poddają w wątpliwość uznane wartości społeczne, religijne lub inne. Grupę tworzą osoby mało zorganizowane i niesystematyczne, raczej chaotyczne o niskich aspiracjach, które często zwlekają z rozpoczęciem zadania, a przy niewielkiej trudności łatwo się zniechęcają i rezygnują;

- **Grupa IV „wrogo i gniewnie nastawieni agresorzy werbalni”** składająca się z 26 osób z wysoką agresją werbalną, gniewem i wrogością. Negatywnie odnoszą się wobec innych osób, łatwo się złością, a ekspresja negatywnych emocji jest bardzo wyraźna do zaobserwowania. Podejrzliwi i nieufni z poczuciem niesprawiedliwości i żalu.

Najwyższe wyniki uzyskali w zakresie: Agresywnej wrogości, Depresyjności, Nadmiernego krytycyzmu oraz Nadwrażliwości, najniższe w porównaniu do innych grup w obrębie: Poszukiwanie doznań, Ciekawość intelektualna, Wartości, Prostolinijność, Altruizm, Ustępliwość oraz Kompetencje. Dokonując analizy psychologicznej poszczególnych podskal, zauważamy, iż grupa ta przejawia tendencje do doświadczenia gniewu i rozgoryczenia, często frustruje się i popada w przygnębienie w sytuacjach trudnych. Osoby z tej grupy dobrze czują się w obecności innych, to obawiają się, że staną się pośmiewiskiem i dlatego też doznają poczucia niższości. W sytuacjach stresowych radzą sobie gorzej niż osoby z pozostałych grup, wykazują również niewielką potrzebę nowych doznań i zainteresowań, raczej przyjmują uznane wartości oraz akceptują tradycje. Przejawiają ponadto tendencje do manipulowania innymi, są bardziej sfokusowane na sobie i z trudem angażują się na problemach innych ludzi. W relacjach bywają agresywni i gniewni, nie ustępliwi, lubią konkurować, choć niżej oceniają swoje zdolności.

Podsumowując powyższe rozważania, można stwierdzić, iż wszystkie sformułowane hipotezy uzyskały swoje potwierdzenie w wyniku przeprowadzonego projektu badawczego. Potwierdzono zatem powiązania między cechami osobowości a poziomem i strukturą agresji u adolescentów.

5.4. Aplikacyjność uzyskanych wyników

Zrealizowany program badawczy, dzięki któremu pozyskano powyższe informacje, może być wykorzystany nie tylko dla celów poznawczych, ale również posiada wymiar pragmatyczny. Wyniki badań własnych oraz wnioski mogą posłużyć w pracy psychologicznej, pedagogicznej, wychowawczej, terapeutycznej w zakresie zarówno psychoterapii, terapii pedagogicznej oraz socjoterapii, ale również w zakresie profilaktyki zachowań agresywnych coraz częściej podejmowanych przez młode osoby. Przykłady takowych działań obejmują: zajęcia podnoszące kompetencje osobiste i społeczne młodzieży, oddziaływania o charakterze profilaktycznym i terapeutycznym obejmujące grupy wysokiego ryzyka zachowań agresywnych lub przejawiające przemocowe działanie, treningi zastępowania agresji, zajęcia podnoszące umiejętności komunikacji interpersonalnej, psychoedukacja rodziców, nauczycieli, wychowawców, pedagogów w zakresie podejmowania przez dorastającą młodzież nowych ról społecznych, zmian zachodzących w wielu sferach młodego człowieka, a szczególnie w obszarze osobowości, a także trudności związanych wiekiem dojrzewania.

Zakończenie

Dysputy na temat zachowań agresywnych zdają się być wyjątkowo aktualne we współczesnym świecie. Niezwykle często docierają do nas informacje o zachowaniach przemocowych, które obejmują coraz młodsze grupy dzieci. Praca zawodowa własna umożliwiła obserwację różnego rodzaju zachowań młodych agresywnych i zainspirowała do podjęcia wnikliwszych badań i wnioskowań w tej problematyce. Wyniki badań posłużyły następnie do określenia działań naprawczych, zarówno profilaktycznych, jak i terapeutycznych. Wydaje się zatem, że to właśnie w tym celu powstają prace takie jak ta, by pozyskać wiedzę i zastosować ją w praktyce, możliwe, iż już na etapie profilaktyki pierwszego stopnia.

W związku z powyższym, przeprowadzono program badawczy poruszający problematykę struktury osobowości oraz poziomu i struktury agresji u adolescentów, by określić jakie charakterystyki osobowościowe korelują z agresją. Problem badawczy został sformułowany w postaci pytania ogólnego: **Czy i jakie powiązania występują między cechami osobowości a poziomem i strukturą agresji u adolescentów?**

Aby uzyskać odpowiedź na powyższe pytanie, przeprowadzono badanie na grupie 120 adolescentów, w tym 63 kobiet i 57 mężczyzn w wieku od 16 do 19 lat, przy użyciu metod psychologicznego pomiaru konkretnych zmiennych:

1. Do pomiaru struktury osobowości został wykorzystany Inwentarz Osobowości NEO-PI-R autorstwa P. Costy i R. McCrae;
2. Poziom i struktura agresji zostały zmierzone przy pomocy Kwestionariusza Agresji A. Bussa i M. Perry'ego;
3. Podstawowe informacje o badanych: wiek, płeć, miejsce zamieszkania, podstawowe informacje rodzinne oraz dane nt. gotowości do agresji i jej przejawów ujęto w Arkuszu personalnym własnej konstrukcji.

Analiza statystyczna oraz psychologiczna uzyskanych wyników pozwoliła na sformułowanie **wniosków końcowych**:

- Badani, których cechowała wysoka neurotyczność wykazywali wysoki poziom gniewu i wrogości.
- Niższą wrogość wykazywały osoby o wyższym poziomie ekstrawertyczności.

- Osoby otwarte na doświadczenia charakteryzowała większa agresja fizyczna oraz wyższy poziom wrogości.
- Wysoki poziom ugodowości był związany z niskim poziomem agresji fizycznej i słownej oraz gniewu.
- Osoby wysoce sumienne cechował niski poziom agresji fizycznej, gniewu i wrogości;
- Respondenci nadmiernie krytyczni byli bardziej agresywni słownie.
- Wysoka asertywność wiązała się z niskim poziomem wrogości.
- Badani, których cechowała duża ciekawość intelektualna przejawiali mniej agresji słownej.
- Jednostki przejawiające większą skłonność do porządku wykazywały mniejsze nasilenie cech w trzech wymiarach agresji: Agresji fizycznej, Gniewu i Wrogości.
- Osoby lękowe wykazywały wyższy poziom Wrogości i niższy poziom Gniewu.
- Agresywna wrogość wiązała się z wyższą Agresją fizyczną oraz Agresją słowną, a także z Wrogością i Gniewem.
- Badani z wysoką Depresyjnością przejawiali wysoką Wrogość.
- Osoby impulsywne przejawiały wysoką Wrogość.
- Nadwrażliwość silniej koreluje z Wrogością, natomiast słabiej z Gniewem. Jednostki nadwrażliwe wykazują bardziej wrogą, aniżeli gniewną postawę.
- Osoby, które cechuje wysoki wskaźnik w zakresie Wyobraźni przejawiały tendencje do Agresji fizycznej oraz Gniewu.
- Jednostki wykazujące się Prostolinijnością cechowała również Wrogość.
- Altruści wykazywali niską Agresję fizyczną, słowną oraz Wrogość, jednak najsilniej zaznaczał się bardzo niski poziom Gniewu.
- Adolescenci ustępliwi częściej reagowali agresją słowną, aniżeli gniewem.
- Jednostki skromne przejawiały tendencję do wrogości.
- Wyższy poziom Poczucia obowiązku determinuje niższą Wrogość.
- Badani o wyższym poziomie agresywności ogólnej posiadali więcej cech neurotycznych.
- Młodzież mniej agresywną charakteryzował wyższy poziom Ugodowości.
- Wyższy poziom Sumienności prezentowali uczniowie o niższym poziomie Agresywności ogólnej.

- Grupa z wysokim poziomem agresywności przejawiała wyższy poziom Lęku, wyższy poziom Agresywnej wrogości, wyższy poziom Depresyjności oraz wyższy poziom Nadwrażliwości niż badani z grupy o niskim poziomie agresywności.
- Adolescenci o cechach wysokiej agresywności poszukują doznań w większym stopniu niż osoby o niskim poziomie agresywności.
- Młodzież charakteryzującą się wysokim poziomem agresywności cechuje większa wyobraźnia niż ma to miejsce w przypadku osób o niskim poziomie agresywności.
- Osoby o wysokim nasileniu cech agresywnych wykazały istotnie wyższy poziom Otwartości na wartości niż osoby o niskiej agresywności,
- Badani o niskim nasileniu cech agresywnych wykazywali większe zaufanie względem innych, większy altruizm, większą uступliwość w relacjach oraz większą prostolinijność, niż ma to miejsce w przypadku osób prezentujących wysokie nasilenie cech agresywności.
- Respondentów o niskim nasileniu cech agresywnych charakteryzowały: wyższy poziom poczucia kompetencji, większa skłonność do porządku, większe poczucie obowiązku, większa potrzeba osiągnięć, oraz większa rozwaga.
- Wraz ze wzrostem poziomu Agresji ogólnej rośnie tendencja do doświadczaniu gniewu, frustracji i poczucia rozgoryczenia u młodzieży uczącej się w szkole średniej.
- Zarówno u kobiet, jak i u mężczyzn Ogólna agresywność koreluje istotnie z Neurotycznością, Ugodowością oraz Sumiennością.
- W grupie mężczyzn wykazano istotną korelację ujemną pomiędzy Ogólną agresywnością i Ekstrawertycznością, nie odnotowano natomiast tej zależności w przypadku grupy kobiet.
- Istotnie statystycznie różnice międzypłciowe uzyskano w zakresie wyników na skali Agresji fizycznej, Agresji werbalnej oraz Ogólnej agresywności, jednak w odniesieniu do wszystkich różnic wyższy wynik uzyskiwali mężczyźni.

Podsumowując powyższe konkluzje, można wysunąć następujące **wnioski ogólne**:

- Ogólna agresywność koreluje istotnie statystycznie z Neurotycznością, Ugodowością i Sumiennością.
- Wysoki wskaźnik Neurotyczności determinuje wysoki poziom Gniewu i Wrogości.
- Wyższa Ugodowość jest powiązana z niskim poziomem Agresji fizycznej, Agresji słownej oraz Gniewu.

- Wyższe wyniki w skali Sumienności wiążą się z niską Agresją fizyczną, Gniewem oraz Wrogością.
- Wyższy poziom Agresji Ogólnej, Agresji fizycznej oraz Agresji werbalnej odnotowano u mężczyzn.
- U kobiet wykazano wyższy poziom Wrogości, jednak wynik nie zyskał statystycznej istotności międzygrupowej.

Reasumując, uzyskane w toku przeprowadzonego projektu dane dostarczyły wiadomości na temat struktury osobowości jaka koreluje z poziomem oraz strukturą agresji u młodzieży. Wieloraka analiza uzyskanych wyników obrazuje, jaki typ agresji przejawiają osoby o różnym nasileniu cech osobowościowych.

Należy jednak nadmienić, iż zrealizowany program empiryczny nie wyczerpuje w pełni problematyki osobowości u adolescentów oraz związku tegoż konstruktu z agresją. Niemniej jednak, stanowi podstawę do dalszych badań i analiz w tym zakresie.

Bibliografia

- Allport, G. (1937). *Personality: A Psychological Interpretation*, New York: Holt, Rinehart and Winston, s. 23.
- Aronson, E. (2002). *Człowiek istota społeczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s.497.
- Aronson, E. i Akert, R. M. (1997). *Psychologia społeczna*. Warszawa: Zysk i spółka (tłum. Radzicki, J.).
- Aronson, E. (1987). *Człowiek istota społeczna*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Babiker, G., Arnold, L. (2002). *Autoagresja. Mowa zranionego ciała*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Bandrua, A. (2007). *Teoria społecznego uczenia się*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bandura, A. Ross, D. Ross, S.A. (1961). Transmission of aggression through imitation of aggressive models. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63.
- Bee, H. (2004). *Psychologia rozwoju człowieka*. Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka.
- Binczycka-Anholzer, M. (1998). Społeczne i lekarskie aspekty przemocy w instytucjach o charakterze zamkniętym. [w:] J., Kuźma, Z., Szarota (red.). *Agresja i przemoc we współczesnym świecie*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Text. (1).
- Bodzon, P. (2013). Mężczyzna ofiara kobiecej przemocy. *Fides et ratio* nr 13.
- Brzozowski, P., Drwal, R. (1995). *Kwestionariusz Osobowości Eysencka*. Polska adaptacja EPQ-R. Warszawa: Pracownia Testów Psychologicznych polskiego Wydawnictwa Psychologicznego.
- Buss, D. M. (2009). *Evolutionary Psychology: The New Science of the Mind*. Wyd. 3. Allyn & Bacon, Boston.
- Caspi, A. (2000). The child is father of the man: Personality correlates from childhood to adulthood. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78.
- Cervone, D., Pervin, L. (2011). *Osobowość. Teoria i badania*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Ciccarelli, S., White, J. (2005). *Psychologia*. Poznań: Rebis.
- Cofer, Ch. N. Appley, M. H. (1972). *Motywacja: teoria i badania*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s.

- Craig, I. (2010). Czy istnieje „genotyp agresji”? [w:] Genetyka i prawo. Kwartalnik Naukowy Zakładu Genetyki Molekularnej i Sądowej 2 (9), s. 1-2, 4-5.
- Danilewska, J. (2012). Agresja u dzieci. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Darwin, K. (1959, oryg. wyd. z 1858). O powstawaniu gatunków droga doboru naturalnego, czyli o utrzymaniu się doskonalszych ras w walce o byt [w:] Dzieła wybrane t 2. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne.
- DeGrandpre, R. (2000). A science of meaning. Can Behaviorism bring meaning to psychological science? *American Psychologist*.
- Dollard, J., Miller, N. (1950). *Personality and psychotherapy*. New York: McGraw-Hill.
- Dollard, J., Doob, L. W., Miller, N.E., Mowrer, O. H., Sears, R.R. (1939). *Frustration and aggression*. New Haven: CT Yale University Press.
- Drat-Ruszczak, K. (2000). *Teorie osobowości* [w:] J. Strelau, (red.) *Psychologia. Podręcznik akademicki*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Dzieduszyński, P. (2007). Nasilenie skłonności agresywnych i lęku oraz obraz własnej osoby u młodzieży z doświadczeniem przemocy w rodzinie [w:] I. Pospiszyl, R. Szczepanik, (red.) *Specyfika zachowań dewiacyjnych dziewcząt i kobiet*. Łódź, s. 99-112.
- Eckhardt, A. (1998). *Autoagresja*. Warszawa: Wydawnictwo WAB.
- Feldman, D. (2003). *Cognitive development in childhood* [w:] R. Lerner, Easterbrooks i wsp. (red.) *Handbook of psychology. Developmental psychology*, t. 6. New York: Wiley.
- Frączek, A. (1996). *Agresja i przemoc wśród dzieci i młodzieży jako zjawisko społeczne* [w:] A. Frączek, I. Pufal-Struzik. *Agresja wśród dzieci i młodzieży. Perspektywa psychoedukacyjna*. Kielce: Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP, s.37.
- Fromm, E. (2005). *Ucieczka od wolności*. Warszawa: Wydawnictwo Czytelnik.
- Gasiul, H. (2006). *Psychologia osobowości*. Warszawa: Centrum Doradztwa i Informacji DIFIN Sp.Z.O.O.
- Goldstein, A. P., Glick, B., Gibbs, J. C. (2004). *ART. Program zastępowania agresji*. Warszawa: Instytut „Amity”.
- Grochulska, J. (1993). *Agresja u dzieci*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Hall, C., Lindzey, G. (2002). *Teorie osobowości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Hall, C., Lindzey, G., Campbell, J. (2013). *Teorie osobowości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s.318.
- Hall, C., Lindzey, G., Campbell, J. (2006). *Teorie osobowości*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 279, 316, 363.

- Harwas-Napierała, B. Trempała, J. (2007). Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Heitzman, J. (2015) Biologiczne i społeczne uwarunkowania agresji, <http://www.termedia.pl/f/f7a7b047111da5a864dc067920a30587.pdf> (dostęp 04.03.2018).
- Iniewicz, G., Wiśniewska, D. Dziekan, K., Czuszkiewicz A. (2011). Wzory przywiązania i zachowania agresywne. *Psychiatria Polska*, tom XLV.
- Jacobs J.E., Bleeker M.M., Constantino M.J., (2003). The self-system during childhood and adolescence: Development, influences and implications. *Journal of Psychotherapy Integration*, 13 (1), s. 33-65.
- Jaworska, A. (2012). *Leksykon resocjalizacji*. Kraków: Wydawnictwo Impuls.
- Kalat, J. W. (2006). *Biologiczne podstawy psychologii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kenrick, D., Neuberg, S., Cialdini, R., (2002). *Psychologia społeczna*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Kmieciak-Baran, K. (1999) *Młodzież i przemoc. Mechanizmy socjologiczno-psychologiczne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s.18.
- Kofta, M. (2009). *Złudzenia, które pozwalają żyć: szkice ze społecznej psychologii osobowości*. Praca zbiorowa. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Kołodziejczyk, J. (2004). *Agresja i przemoc w szkole*. Kraków: Sophia.
- Konopka, K. Frączak, A. (2013). Płeć psychologiczna a gotowość do agresji interpersonalnej u kobiet i mężczyzn. *Polskie Forum Psychologiczne*. t. 18, nr 1, s. 65-80.
- Kosewski, M. (1977). *Agresywni przestępcy*. Warszawa: Wiedza powszechna.
- Krahe, B. (2006). *Agresja*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 39.
- Loeber, R., Hay, D. (1997). Key issues in the development of aggression from childhood to early adulthood. *Annual Review of Psychology*, 48.
- Luban - Plozza, B., Pöldinger, W., Kroger, F., Wasilewski, B. (1996). *Zaburzenia psychosomatyczne w praktyce lekarskiej*. Warszawa: PZWL.
- McCrae, R. R. Costa, P. T. (2005). *Osobowość dorosłego człowieka. Perspektywa teorii pięcioczynnikowej*. Kraków: Wydawnictwo WAM, s. 23, 228.
- Miller, N.E. (1941). The frustration-aggression hypothesis. *Psychological Review*, 48, s. 338.
- Minirth F., Meier P., Arterburn S. (1998). *W stronę wartości – Encyklopedyczny poradnik życia rodzinnego*. Warszawa.
- Moir, D., Jessel, A. (1998). *Płeć mózgu. O prawdziwej różnicy między kobietą a mężczyzną*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

- Obuchowska (1993). Agresja [w:] Encyklopedia pedagogiczna. Warszawa. Fundacja Innowacja
- Ogińska-Bulik, N., Juczyński, Z. (2010). Osobowość Stres a Zdrowie. Warszawa: Difin.
- Oleś, P. (2003). Wprowadzenie do psychologii osobowości. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe „Scholar” , s. 22, 134.
- Ossowska, M. (2005). Socjologia moralności. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Osterman, K., Bjorkqvist, K. (1998). The Mini Direct Indirect Aggression Inventory. Finland: Abo Akademii.
- Pawłowska, R., Grzywacz, Z. (1998). Dysfunkcjonalność rodziny a rozwój osobowości dziecka i rodziny. Koszalin: Wydawnictwo Uczelniane BWSH, s. 21.
- Pervin, L. (2005). Psychologia osobowości. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 55.
- Pervin, L. (2002). Psychologia osobowości. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 416.
- Pervin, L., John, O. (2002). Osobowość. Teoria i badania. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, s. 49.
- Płużek, Z. (1973). Agresja w psychologii [w:] Encyklopedia katolicka, t. 1, F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski (red.). Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, s. 195–196.
- Radochoński, M. (2007). Wymiar rozwojowy agresywnych zachowań. Psychologia Rozwojowa, nr 3, tom 12, s. 47-57.
- Radziwiłłowicz, W. (1997/3). Formy i funkcje agresji u dzieci i młodzieży. Psychologia Wychowawcza.
- Ranschburg, J. (1993). Lęk, gniew, agresja. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne.
- Rothschild, B. (2014). Ciało pamięta. Psychofizjologia traumy i terapia osób po urazie psychicznym. Kraków: Wydawnictwo UJ (tłum. Robert Andruszko).
- Sanocki, W. (1976). Kwestionariusz osobowości w psychologii. Warszawa PWN.
- Siek, S. (1984). Rozwój potrzeb psychicznych, mechanizmów obronnych i obrazu siebie. Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Siuta, J. (2006). Inwentarz osobowości NEO-PI-R Paula T. Costy Jr i Roberta R. McCrae. Warszawa: c.
- Siuta, J. (2009). Diagnoza osobowości. Inwentarz NEO-PI-R w teorii i praktyce. Warszawa: PTP.

- Skorny, Z. (1968). Psychologiczna analiza agresywnego zachowania. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, s. 58.
- Skorny, Z. (1972). Psychiczne mechanizmy zachowania się. Warszawa: PZWS.
- Stankowski, A., Stankowska, N. (2002). Wybrane problemy patologii społecznej i resocjalizacji. Szkice pedagogiczne. Ziar nad Hronom: Aprint s.r.o.
- Strelau, J. (2000). Psychologia podręcznik akademicki. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, s. 155, 538.
- Szewczyk, W. (2002). Rozumieć siebie i innych. Zarys psychologii. Tarnów: Wydawnictwo Diecezji Tarnowskiej.
- Tokarski, S. (1998). Kierowanie ludźmi. Koszalin: Wydawnictwo Bałtyckiej Wyższej Szkoły Humanistycznej.
- Tomaszewski, T. (1963). Wstęp do psychologii. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.
- Tomaszewski, T. (1992). (red.) Psychologia ogólna. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. T2.
- Trempała, J. (2012). Psychologia rozwoju człowieka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Tucholska, S. (1998). Pomiar agresji: Kwestionariusz Agresji A. Bussa i M. Perry'ego. Studia z Psychologii w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim.- T. 9, s. 369-378.
- Turner, J. Helm, D. (1999).Rozwój człowieka. Warszawa: WSiP.
- Tylka, J. (2000). Psychosomatyka. Warszawa: UKSW.
- Tyszkowa, M. (1986). Zachowanie się dzieci szkolnych w sytuacjach trudnych. Warszawa: PWN.
- Vetulani, J. (2013). Neurochemia impulsywności i agresji. Psychiatria Polska.t. XLVII nr 1, s. 103-115.
- Wojciszke, B. (2014). Psychologia społeczna. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Wolińska, J. M. (2000). Agresywność młodzieży – problem indywidualny i społeczny. Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Zawadzki, B., Strelau, J., Szczepaniak, P., Śliwińska, M. (1998). Inwentarz osobowości NEO-FFI Costy i McCrae. Warszawa: PTP
- Zimbardo, P., Gerrig, R. (2008). Psychologia i życie. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zimbardo P. G., Ruch, F. L. (1996). Agresja i przemoc. Degeneracja form życia społecznego. [w:] P. G. Zimbardo (red.), Psychologia i życie. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 582-595.

Żernicki, B. (1980). Mechanizmy działania mózgu. Wrocław: Wydawnictwo: Zakład
Narodowy im. Ossolińskich.

Spis tabel

Tabela 1. Czynniki oraz składniki osobowości ujęte w kwestionariuszu NEO-PI-R	17
Tabela 2. Wymiary typologii zachowań o charakterze agresywnym.....	26
Tabela 3. Procentowy rozkład płci grupy badanej	54
Tabela 4. Procentowy rozkład wieku badanych.....	55
Tabela 5. Procentowy rozkład miejsca zamieszkania	55
Tabela 6. Procentowy rozkład struktury rodziny	55
Tabela 7. Procentowy rozkład danych dotyczących liczebności rodzeństwa	56
Tabela 8. Procentowy rozkład oceny warunków materialnych osób badanych.....	56
Tabela 9. Procentowy rozkład oceny relacji osób badanych z rodzicami.....	57
Tabela 10. Procentowy rozkład oceny własnego poczucia wartości.....	57
Tabela 11. Procentowy rozkład oceny samopoczucia badanego w ostatnim miesiącu.....	58
Tabela 12. Procentowy rozkład częstości wystąpienia autoagresji.....	58
Tabela 13. Procentowy rozkład częstości wybuchu gniewu w sytuacji konfliktowej	59
Tabela 14. Procentowy rozkład oceny zadowolenia z siebie	59
Tabela 15. Procentowy rozkład zainteresowań badanych adolescentów	60
Tabela 16. Procentowy rozkład sposobów radzenia sobie ze złością	60
Tabela 17. Procentowy rozkład danych dotyczących samooceny	61
Tabela 18. Procentowy rozkład oceny skłonności do zachowań agresywnych i złośliwych...	62
Tabela 19. Związek między wynikami na poszczególnych podskalach Inwentarza Osobowości NEO-PI-R, a wynikami ogólnej agresywności	66
Tabela 20. Związek między wynikami na poszczególnych skalach Inwentarza Osobowości NEO-PI-R, a wynikami na wyodrębnionych skalach Kwestionariusza Agresji BPQA... 68	68
Tabela 21. Związek między wynikami na poszczególnych podskalach Inwentarza Osobowości NEO-PI-R, a wynikami na wyodrębnionych skalach Kwestionariusza Agresji BPQA	72
Tabela 22. Liczebność wyodrębniania grup skrajnych	73
Tabela 23. Różnice między grupami skrajnymi w zakresie średnich wyników na poszczególnych skalach Inwentarza Osobowości NEO-PI-R	74
Tabela 24. Różnice między grupami skrajnymi w zakresie średnich wyników na poszczególnych podskalach Inwentarza Osobowości NEO-PI-R	81
Tabela 25. Porównanie międzypłciowe korelacji między ogólną agresywnością a poszczególnymi wymiarami osobowości.....	83

Tabela 26. Porównanie międzypłciowe korelacji między ogólną agresywnością a poszczególnymi wymiarami osobowości.....	84
Tabela 27. Różnice międzypłciowe w zakresie wyników ogólnej agresywności i poszczególnych jej wymiarów	86
Tabela 28. Statystyki opisowe wyników poszczególnych grup na czterech wymiarach ogólnej agresywności.....	88
Tabela 29. Porównanie międzygrupowe średnich wyników na poszczególnych wymiarach ogólnej agresywności.....	93
Tabela 30. Wyniki testu post-hoc Gamesa-Howella dla czynników NEO-PI-R	94
Tabela 31. Wyniki testu post-hoc Gamesa-Howella dla wymiarów Neurotyczności.....	95
Tabela 32. Wyniki testu post-hoc Gamesa-Howella dla wymiarów Ekstrawertyczności.....	96
Tabela 33. Wyniki testu post-hoc Gamesa-Howella dla wymiarów Otwartości na doświadczenie	97
Tabela 34. Wyniki testu post-hoc Gamesa-Howella dla wymiarów Ugodowości.....	98
Tabela 35. Wyniki testu post-hoc Gamesa-Howella dla wymiarów Sumienności	99

Spis wykresów

Wykres 1. Porównanie międzygrupowe w zakresie średnich wyników na poszczególnych skalach Inwentarza Osobowości NEO-PI-R	75
Wykres 2. Porównanie międzygrupowe w zakresie średnich wyników na poszczególnych podskalach czynnika Neurotyczność	76
Wykres 3. Porównanie międzygrupowe w zakresie średnich wyników na poszczególnych podskalach czynnika Ekstrawertyczność	77
Wykres 4. Porównanie międzygrupowe w zakresie średnich wyników na poszczególnych podskalach czynnika Otwartość na doświadczenie	78
Wykres 5. Porównanie międzygrupowe w zakresie średnich wyników na poszczególnych podskalach czynnika Ugodowość	79
Wykres 6. Porównanie międzygrupowe w zakresie średnich wyników na poszczególnych podskalach czynnika Sumienność	80
Wykres 7. Różnice międzypłciowe średnich wyników na poszczególnych wymiarach ogólnej agresywności	85
Wykres 8. Różnice międzypłciowe średnich wyników na skali ogólnej agresywności	86
Wykres 9. Porównanie międzygrupowe średnich wyników na poszczególnych wymiarach ogólnej agresywności	89

Spis Rysunków

Rysunek 1. Schemat systemu osobowości według PTO.....	15
Rysunek 2. Hierarchiczna budowa osobowości w ujęciu teorii H. J. Eysencka	19
Rysunek 3. Struktura czynników osobowości według Eysencka	20

